

U N I V E R Z I T A K A R L O V A V P R A Z E

Filosofická fakulta

Ústav jižní a centrální Asie

Seminář romistiky

RIGOROZNÍ PRÁCE

Eva Zdařilová

Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce
na pozadí odškodňovacích procesů v České republice.

*Analysis of biographical interviews with Roma survivors of Nazi persecution
against the backdrop of compensation processes in CZ.*

Praha 2011

Vedoucí rigorozní práce: **PhDr. Jan Červenka, Ph.D.**

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji

Heleně Sadílkové

za podnětné připomínky

a

Františce Dvorské

za pomoc při získávání narativů.

Stejně tak jako děkuji:

Petru Rubákovi a Zdeňce Kovaříkové

a v neposlední řadě

i všem **informátorům**

za ochotu, s jakou mi poskytovali informace.

Prohlašuji, že jsem tuto rigorozní práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů a literatury.

V Praze dne 30.1.2011

Anotace

Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce se zaměřuje na faktory, které mohou ovlivňovat vyprávěný životní příběh. Od samotného zapamatování si vzpomínek, přes jejich nové kontextualizování během života, vypravěčskou tradici informátorova zázemí, až po finální naraci a okolnosti s ní spojené. Tematickým rámcem analýzy jsou proběhnuvší kompenzační programy v ČR. Text upozorňuje na různé nahlížení minulosti při podávání žádostí o „odškodnění“ na jedné straně úřady a na straně druhé pamětníky. Text přináší několik poznámek k vzájemnému nepochopení odlišných úhlů pohledu na minulost – úředníka/ historika a očitého svědka.

Anotation

This paper deals with an analysis of biographical interviews with Roma survivors of Nazi persecution. The emphasis is put on different elements that may affect narrated life histories. It views memories from the initial remembering to their new contextualization throughout the life; it draws the attention to the narrative tradition of respondent's background as well as the final narration and its specific circumstances. The analysis is framed with the Czech compensation programs for victims of war injustice. The text points out to different perspectives of history adopted by state authorities on one side and those applying on "compensation" on the other. The paper also discusses mutual misunderstanding of different perspectives of the past, of an administrator/ historian and of an eye-witness.

Obsah

Poděkování	2
Prohlášení	3
Anotace / Anotation	4
Obsah	5
Použité zkratky	7
1. Úvod	9
1.1 Kompenzační programy v ČR	11
2. Poznámky k metodice	14
2.1 Orální historie	14
2.1.1 Dosavadní práce romistiky s narativy	15
2.1.2 Nahlížení narativů romisty	17
2.1.3 Terminologie	18
2.2 Metodický postup	20
2.2.1 Výběr informátorů	20
2.2.2 Poznámky k nahrávacím situacím	20
2.2.3 Jazyk rozhovorů	22
3. Informátoři	23
3.1 Verona K.	24
3.1.1 Shrnutí autobiografie	24
3.1.2 Kontakt a procesy odškodnění	24
3.1.3 Kontext nahrávacích situací	24
3.2 Emilie T.	25
3.2.1 Shrnutí autobiografie	25
3.2.2 Kontakt a procesy odškodnění	26
3.2.3 Kontext nahrávacích situací	26
3.3 Anna B.	27
3.3.1 Shrnutí autobiografie	27
3.3.2 Kontakt a procesy odškodnění	28
3.3.3 Kontext nahrávacích situací	28
3.4 Michal F.	29
3.4.1 Shrnutí autobiografie	29

3.4.2 Kontakt a procesy odškodnění	30
3.4.3 Kontext nahrávacích situací	30
3.5 Margita G.	31
3.5.1 Shrnutí autobiografie	31
3.5.2 Kontakt a procesy odškodnění	32
3.5.3 Kontext nahrávacích situací	32
4. Analýza životních příběhů	34
4.1 Struktura životních příběhů	34
4.1.1 Stimul vyprávění životních příběhů	35
4.1.2 Akcentace jednotlivých životních období	35
4.2 Období II. světové války v životních příbězích informátorů	41
4.2.1 Periodizace války	42
4.2.2 Struktura válečné části životních příběhů	43
4.2.3 Vypravěčská perspektiva	51
4.3 Poválečná část životních příběhů	52
4.4 Vypravěčská tradice	59
4.4.1 Vliv orální tradice na formu	62
4.4.2. Fixované epizodické vzpomínky	64
5. Paměť jako důkaz	70
6. Závěr	75
Prameny	78
Literatura	79
Seznam příloh	81
Ediční poznámka k formátu přepisů	82

Použité zkratky

ČNFB	Česko-německý fond budoucnosti
ČR	Česká republika
ČSSZ	Česká správa sociálního zabezpečení
MO ČR	Ministerstvo obrany České republiky
POB	Připomínka, odpovědnost, budoucnost

Pamatujeme si především dobro, které jsme činili, a zlo, které jsme trpěli.

Tzvetan Todorov

1. Úvod

Téma rigorozní práce vyplynulo z mého několikaletého zájmu o procesy odškodňování romských obětí nacistické perzekuce, kteří žijí v České republice. V roce 2007 jsem obhájila bakalářskou práci¹ věnující se souhrnně všem programům, v jejichž rámci mohli Romové v České republice žádat finanční nebo hmotnou kompenzaci za válečné újmy. Text vycházel především z archivních materiálů jednotlivých institucí a z rozhovorů se zprostředkovateli odškodnění. Během psaní jsem začala objevovat i jinou perspektivu, kterou lze programy odškodňování nahlížet, perspektivu samotných žadatelů. Pro rámec bakalářské práce jsem ji již nemohla využít, avšak postupně jsem se utvrzovala v přesvědčení, že je vlastně mnohem podstatnější. Faktický (alespoň domněle) popis událostí je jistě při studiu minulosti stěžejní výchozí bázi, ale teprve individuální příběh člověka, jemuž předmětné události vstoupily do života, dává těmto zcela jiný rozměr.

V této souvislosti jsem přivítala, když jsem v roce 2009 dostala nabídku zpracovat případovou studii o dopadu odškodnění německou nadací Připomínka, odpovědnost, budoucnost² (dále v textu jen POB) na Romy v České republice. Studie měla vycházet výhradně z rozhovorů se žadateli o finanční kompenzaci u německé nadace (resp. její partnerské organizace v ČR – Česko-německého fondu budoucnosti, dále v textu jen ČNFB).

Seznamy žadatelů jsem ovšem neměla k dispozici a při vyhledávání informátorů jsem byla odkázána na své dřívější kontakty a především na tzv. metodu *snowball*,³ kdy mi každý konzultant⁴ doporučoval další potenciální informátory. Ty jsem si pro začátek definovala jako osoby, které se narodily do roku 1945 a jsou/ byly svým okolím považovány za Romy, čili se dalo předpokládat, že jim byla nacisty způsobena újma, za níž by mohly žádat odškodnění. V období od listopadu 2009 až do dubna 2010, kdy jsem začala cíleně pracovat na tématu diplomové práce, se mi podařilo vyhledat 56 žijících osob splňujících stanovené podmínky a ochotných se mnou hovořit. Z této skupiny bylo pouze sedm žadatelů (mimořádně

¹ ZDAŘILOVÁ, Eva. 2007. Proces odškodňování obětí romského holocaustu v České republice. Praha: FF UK.

² *Erinnerung, Verantwortung, Zukunft*. K působení nadace v ČR více v kapitole 1.1 Kompenzační programy v ČR na s. 11.

³ Metoda 'sněhové koule' tak bývá označována v anglosaské literatuře, na základě nepravděpodobnostních výběrů se snaží dosáhnout reprezentativního vzorku. Jedná se o využití sociálních sítí při náboru informátorů. Metoda spočívá v tom, že výzkumník identifikuje několik představitelů cílové skupiny, kteří jsou po ukončení rozhovoru požádáni, zda by neposkytli kontakty na další osoby odpovídající stanoveným kritériím. Tento způsob je běžný pro šetření malých nebo nepříliš dostupných populací. Získá se tak korpus kontaktů, z nichž pak sociologové nahodným výběrem zvolí cílové respondenty pro své šetření tak, aby vzorek vykazoval jistou reprezentativnost. Více např. Hartnoll (2003). Pro tento text jsem s náhodným výběrem nepracovala, reprezentativnost nebyla prioritou. K výběru informátorů viz dále v kapitole 2.2.1 Výběr informátorů na s. 20.

⁴ K užívané terminologii více v kapitole 2.1.3 Terminologie na s. 18.

úspěšnými) u ČNFB a všichni ostatní z různých důvodů nárokovali odškodnění až u českého státu formou jednorázového finančního příspěvku od České správy sociálního zabezpečení (dále v textu jen ČSSZ). Ze skupiny žadatelů u ČSSZ nikdo na jednorázový příspěvek nedosáhl.⁵

Rozhodla jsem se skupinu žadatelů u ČSSZ neignorovat a využít získané kontakty pro mou diplomovou práci. Zároveň jsem některým osobám začala pomáhat na jednorázový finanční příspěvek podle zákona 261/2001 Sb. dosáhnout.⁶ Během vyřizování žádostí o obnovení řízení jsem narazila na straně úřadů na znevažování válečných osudů Romů, se kterým se s největší pravděpodobností setkávali i sami žadatelé při prvním uplatňování svých nároků. Tak např. zaměstnankyně infocentra ČSSZ na Praze 5 při zjišťování formalit spojených s podáním žádosti o obnovení řízení vypověděla: „*Ale my stejně 90% těch žádostí zase zamítneme. My si ty jejich výpovědi na Slovensku ověřujeme a to se nedá nic dělat, když tam v těch vesnicích žádná válka nebyla.*“ Její kolegyně dodala: „*Co oni si můžou pamatovat, když byli tenkrát malý děti.*“ A nevyzván se k situaci vyjádřil i jeden z návštěvníků infocentra: „*Pořád by jenom brali a brali.*“⁷ Všechny tři výpovědi zrcadlí názor části majoritní společnosti⁸ na oprávněnost nároku romských žadatelů o odškodnění – konkrétně těch, kteří období druhé světové války prožili na východním Slovensku.⁹ Je zpochybňována samotná jejich perzekuce, protože o ní nejsou dostatečné záznamy v archivech, není přítomna ve veřejném diskursu a především byla dlouhou dobu opomíjena historiky. Vzpomínky žadatelů jsou znevažovány pro časový odstup od událostí a nízký věk žadatelů v předmětné době, kdy paradoxně obojí ale není zohledněno při procesu posuzování oprávněnosti žádostí. A navíc je vše podkresleno předsudečným názorem, že Romové žijí na úkor společnosti.

Scéna dle mého, ilustruje střet zájmů, kdy na jedné straně stojí státní aparát, jenž se vypořádává s nároky osob, s nimiž nepočítal, a na druhé straně stojí skupina obyvatel, která byla informována, že má nějaké nároky a může tyto uplatnit.¹⁰ V centru pozornosti stojí minulost, kterou úředníci nahlíží kriticky (mocensky) za pomoci písemných pramenů a snaží

⁵ Obširněji se zde o vyhledávání informátorů pro studii POB rozepisují proto, že je tato fáze relevantní i pro výsledný výběr informátorů pro tento text, a zároveň se domnívám, že ilustruje i celkový průběh a úspěšnost obou odškodňovacích programů v ČR.

⁶ Na základě rozhodnutí Nejvyššího správního soudu ČR ze dne 6. března 2008 (3 Ads 122/2007-53) byla zpochybněna rozhodovací praxe ČSSZ při posuzování žádostí o předmětnou jednorázovou finanční částku. ČSSZ se zavázala znovu se zabývat těmi žádostmi, ke kterým obdrží žádost o obnovení řízení.

⁷ Rozhovor v infocentru ČSSZ ze dne 14.7.2010. Písemný záznam v archivu autorky.

⁸ Minimálně její částí informované o proběhnutých odškodňovacích programech. Z vlastní zkušenosti mohou říci, že všeobecné povědomí o těchto ve společnosti téměř není přítomno.

⁹ Lze se setkat i se znevažováním prožitého utrpení v táborech na území Protektorátu Čechy a Morava – Hodonína u Kunštátu a Letů u Písku, avšak v těchto případech se domnívám, že jde spíše o marginální postoj.

¹⁰ Více k odškodňovacím programům v kapitole Anabáze odškodňovacích programů. Zde jen poznámka, že většina Romů, kteří nárok na jednu z forem odškodnění uplatnili, se o možnosti žádat dozvěděli od zprostředkovatelů odškodnění jednotlivých programů, nikoli vlastní iniciativou.

se dopátrat pravdivosti ve smyslu „jak to tenkrát bylo“. Pro druhou stranu je tato minulost zažitou minulostí a žadatelé mohou nabídnout jen svoji výpověď coby důkazní prostředek.

Navíc se celý střet neodehrává ve vzduchoprázdnu, ale ve společnosti, která disponuje i něčím, co je nazýváno kolektivní pamětí. Ta není neměnná, naopak se s každou generací posouvá a je vázána na své nositele – konkrétní kolektivy utvářené společnými zkušenostmi a tradicí. Ač jsou romští žadatelé a zaměstnanci ČSSZ potažmo Ministerstva obrany ČR (dále v textu jen MO ČR) součástí jedné společnosti, není tato homogenní. Z hlediska generace, kultury, sociálního zázemí ba i geografického původu jsou součástí odlišných kolektivů a je více než zřejmé, že se jejich kolektivní paměť nepřekrývá.

Výše popsany střet jsem zvolila jako východisko své diplomové práce. Na pozadí praxe ČSSZ a MO ČR při posuzování žádostí o jednorázový finanční příspěvek jako kompenzaci za válečné újmy (potažmo o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb.) se pokusím o analýzu životních příběhů osob, které se v procesech žádání mohli odvolat jen na své vzpomínky.

Následující text neaspiruje na prokázání pravdivosti válečných vzpomínek jednotlivých informátorů. Ani se zde nebudu zabývat konkrétním postupem informátorů při podávání žádosti u ČSSZ a MO ČR, korespondencí s těmito státními institucemi a jejich výsledným ordelem. V centru mého zájmu budou mně sdělené životní příběhy a okolnosti, které mohly ovlivnit jejich podobu. Vedle bezprostředních vlivů na výpovědní situaci (od osoby tazatele, konkrétních podnětů k vyprávění až po přítomnost jiných osob apod.) se pokusím poznamenat i něco málo k samotnému vzniku a verbalizaci biografických vzpomínek, např. jaké limity má lidská paměť, nebo jak se na vyprávěném životním příběhu projevuje orální tradice společnosti, z níž člověk pochází. Závěrem se pokusím o několik poznámek k situaci, kdy zaměstnanci ČSSZ a MO ČR očekávali od výpovědi žadatelů určitý charakter a strukturu informací, ale jejich očekávání se nenaplnila.

1.1 Kompenzační programy v ČR

Tematickým pozadím rozhovorů s informátory a také podnětem pro tento text byly/ jsou odškodňovací programy zaměřené na oběti nacistického bezpráví z řad Romů. Respektive termín odškodnění se vžil u veřejnosti a je užíván i médií, programy samotné však hovoří o gestu solidarity nebo o humanitární či sociální pomoci. Pro potřeby tohoto textu budu užívat taktéž termín odškodnění, se kterým jako jediným operují i informátoři.

Širšího okruhu romských pamětníků války se dotkly programy tři. Jako první v roce 1998 začal v ČR působit Švýcarský fond s finančním vkladem švýcarských bank, který zamýšlel jednorázovou finanční částkou podpořit „*potřebné osoby, které byly z důvodu rasy, náboženství, politického přesvědčení nebo z jiných důvodů pronásledovány, nebo se staly jinak oběťmi holocaustu/ šoa, stejně tak jako potomky obětí.*“¹¹ Nejdříve mohly žádat osoby, které se narodily před 31. prosincem 1944, prožily válku na území Československa a doložily svou sociální potřebnost. Fond byl zaskočen, kolik žadatelů v ČR tyto podmínky splňuje, a tak po přijetí žádostí zúžil definici příjemců na osoby, které prošly koncentračními tábory. Z přibližně 3000 žadatelů příspěvek nakonec v ČR dostalo jen 221 (Zdařilová, 2007: s. 35).

Zcela logicky se žadatelé cítili být podvedeni, ač často nevěděli přesně kým, byli zklamaní a k dalšímu programu přistupovali velice skepticky. Tím byla německá nadace Připomínka, odpovědnost, budoucnost¹² zřízená v roce 2000 vládou Spolkové republiky Německo s finančním vkladem německého průmyslu. Žádosti pro nadaci v ČR vyřizoval ČNFB coby partnerská organizace a za vydatného přispění Jakuba Steinera a dalších sociálních pracovníků, zaměstnanců ČNFB a romistů byly do tohoto programu zahrnuty i kategorie v otevírací doložce „Ukrývání se před rasovou perzekucí“ a „Omezení osobní svobody“ – tedy kategorie definované tak, aby se do nich „vešli“ Romové perzekuovaní nacisty ve Slovenském státě. Zpráva o korektním přístupu ČNFB se rozšířila až s prvními vyplacenými příspěvky. Kancelář ČNFB tak zaznamenala nárůst žádostí těsně před uzavěrkou 31. prosince 2001 a (bohužel) i po ní. Přesný počet romských žadatelů u nadace POB nelze určit, ani tedy procento úspěšnosti, odhad je kolem 2000 (Zdařilová, 2007: s. 49). Vysoký odhad počtu romských žadatelů a zjevný podíl „odškodněných“ osob, které byly vystaveny i jiným formám nacistické perzekuce než táborové koncentraci, lze přičíst jednak vstřícnosti nadace k důkazní nouzi žadatelů, kdy bylo jako důkaz připuštěno osobní líčení událostí samotným žadatelem, a také nasazení brigádníků organizace Člověk v tísni, kteří žadatele objížděli a jejich líčení zaznamenávali.

Žadatelé, kteří ČNFB kontaktovali až v průběhu roku 2002, obdrželi dopis, na jaké jiné organizace se mohou se svými nároky obrátit. I za podstatného přispění předsedy Výboru pro odškodnění romského holocaustu Čenka Růžičky se tak začali pamětníci hromadně obracet na ČSSZ, která podle zákona č. 261/2001 Sb. vyplácela jednorázovou peněžní částku 60 000,-Kč „*účastníkům národního boje za osvobození, politickým vězňům a osobám z rasových nebo náboženských důvodů soustředěných do vojenských pracovních táborů*“¹³ a to

¹¹ *Schlussbericht Schweizer Fonds zugunsten bedürftiger Opfer von Holocaust/Shoa*. s. 27.

¹² *Erinerung, Verantwortung, Zukunft*.

¹³ http://www.army.cz/mo/dotacehroby/261_2001%20Sb.txt

po dobu ne kratší než tři měsíce.¹⁴ Zákon nabyl účinnosti 26. července 2001 a ČSSZ přijímala žádosti do konce roku 2002. Podmínkou pro kladné vyhodnocení žádosti bylo osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. O příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození, o které bylo nutné požádat na MO ČR. Před rokem 2001 získala osvědčení jen hrstka českých a moravských Romů, kteří mohli prokázat svoji internaci v Letech u Písku nebo v Hodoníně u Kunštátu. V roce 2001 přistoupilo MO ČR na základě analýzy k přehodnocení dosavadní praxe udílení osvědčení a přislíbilo osvědčení vydávat i osobám, které byly z rasových důvodů omezovány na osobní svobodě. Ovšem důkazní břemeno nesl čistě žadatel, který musel vyplnit celou řadu konkrétních údajů a doložit např. dvě svědecké výpovědi.¹⁵ Z přibližně 6600 žádostí, které MO ČR obdrželo v letech 2001 až 2003 především z řad Romů, jich bylo kladně vyhodnoceno cca. 100 (Zdařilová, 2007: s. 62), což zrcadlí i počet a úspěšnost žadatelů u ČSSZ, kdy díky neudělení osvědčení byly žádosti o jednorázový finanční příspěvek ČSSZ zamítány.

¹⁴ Účastníci národního boje za vznik a osvobození Československa, kteří byli vystaveni některé z předmětných újem po dobu kratší než tři měsíce, byli pak ošetřeni zákonem 357/2005 Sb., podle něhož jim ČSSZ mohla být přiznána částka 30 000,-Kč, nebo si mohli zažádat o příspěvek k starobnímu důchodu. K tomuto zákonu se větší informační kampaň a následně vlna romských žadatelů nekonala, ale uvádím jej zde, protože je relevantní pro příběh informátora Michala F.

¹⁵ Zajištění svědeckých výpovědí bylo pro mnohé velice komplikované. Znamenalo to často vypravit se po mnoha letech do rodných vsí na Slovensko a hledat dosud žijící sousedy, kteří válečné události pamatují. Cesty byly pro žadatele náročné nejen z finančního hlediska, ale také pro jejich vysoký věk.

2. Poznámky k metodice

2.1 Orální historie

Práci s narativy informátorů se věnuje v českém prostoru poměrně nová výzkumná metoda nebo možná celý obor společenských věd definovaný metodou – tzv. orální historie.¹⁶ Její definici se pokusil zformulovat její český propagátor Miroslav Vaněk: „*Jedná se o řadu propracovaných, avšak stále se vyvíjejících a dotvářejících postupů, jejichž prostřednictvím se badatel v oblasti humanitních a společenských věd dobírá nových poznatků, a to na základě ústního sdělení osob, jež byly účastníky či svědky dané události, procesu nebo doby, které badatel zkoumá, či osob, jejichž individuální prožitky, postoje a názory mohou obohatit badatelovo poznání o nich samých, případně o zkoumaném problému obecně.*“ (Vaněk, Mücke, Pelikánová, 2007: s. 11)

Orální historie se i dnes, třicet let po publikování stěžejních děl (viz např. Thompson, poznámka č. 15) musí obhajovat před konzervativními historiky, kteří se obávají znevážení písemných pramenů a jejich nahrazení orálními. Nejčastěji je kritika směřována na charakter pramene, se kterým orální historie pracuje - na paměť a na faktory, jež mohou svědeckou výpověď ovlivnit. Obšírněji se vývojem a obhajobou orální historie zabývá Miroslav Vaněk (Vaněk, 2004), který upozorňuje mimo jiné na texty Ronalda J. Greleho, v nichž nejen skeptické postoje vůči orální historii vyvrací, ale zároveň se věnuje úskalím nesiané práce s narativy (ať už při jejich získávání, či následném zpracování).

Vedle Greleho¹⁷, Thompsona¹⁸ a mnohých dalších se využitím orálních i písemných pramenů zabývá i Alessandro Portelli,¹⁹ kterému se podařilo pochybnosti o lidské paměti obrátit ve prospěch metody samotné. Však právě v tom, že si lidé nepamatují věci správně a během času je dokáží i různě interpretovat, spatřuje hodnotu jejich výpovědí. Zdůrazňuje, že i orální historik by měl konzultovat archivy, ale vedle toho zmiňuje i přeceňování písemných pramenů: „*Většina psaných dokumentů z archivů jsou vlastně přepisy ústních výpovědí, s nimiž nemáme žádnou zpětnou vazbu, nebo jsou to zápisy ze soudů, sjezdů a schůzí, a to jsou falzifikace toho, co bylo řečeno, takže je otázka, zda jsou opravdu spolehlivé, ale alespoň jsou přesnější v datování.*“ (Vaněk, 2008: s. 86)

¹⁶ Historici s výpověďmi svědků pracují odpradáva, od 19. století jen sílila snaha definovat a pojmenovat práci s narativy jako výzkumnou metodu. (Vaněk, 2004: s. 18-26)

¹⁷ Např. GRELE, J. Roland. 1975. *Envelopes of Sound: Six Practitioners Discuss the Method, Theory and Practice of Oral History Testimony*. Chicago: Precedent Publishing.

¹⁸ Např. THOMPSON, Paul. 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. New York: Oxford University Press.

¹⁹ Např. PORTELLI, Alessandro. 1998. What makes Oral History different. In Perks R., Thompson P. (eds.) *The Oral History Reader*. London/ NY: Routledge.

Konkrétních metodických postupů, jak může orální historik při získávání narativů postupovat, je více. Podrobněji se jim ve svých publikacích věnuje Vaněk. Za inspirativní práci s romskými informátory považují především tzv. německou třífázovou metodu, kdy je nejdříve stimulem vyzván informátor k nepřerušovanému vyprávění v předem domluvených tematických okruzích. Narátor se tak orientuje dle vlastního uvážení, které informace považuje za důležité sdělit, nebo u kterých očekává, že je tazatel chce slyšet. Následují pak dvě dotazovací fáze, kdy v rámci první se tazatel snaží vyhnout konfrontačním dotazům a směřuje k doplnění získaných informací, a až v závěrečné fázi jsou pak kladeny konfrontační otázky mající za cíl vyřešit např. některá sporná nebo protiřečící si vyjádření informátora.²⁰

2.1.1 Dosavadní práce romistiky s narativy

Jak vyplývá z knihy s rozhovory se zakladateli a protagonisty orální historie (Vaněk, 2008), většina z nich pro sebe orální historii objevila až pod tlakem okolností, kdy potřebovali psát o událostech nebo o komunitách, které byly z elitami kontrolované psané paměti vytlačeny a jako jediný zdroj informací jim k dispozici byli pamětníci oněch událostí a členové komunit. Obdobně pro sebe orální historii objevila i česká romistika v čele se zakladatelkou Milenou Hübschmannovou.

Archivní materiály vztahující se k Romům v České a Slovenské republice byly minimálně do pádu komunismu 1989 především úřední povahy a nabízely historikům jen omezený pohled z decizní sféry. Přirozeně se tak zájem badatelů začal obracet na romské pamětníky. Průkopnicí ve sběru narativů byla právě Milena Hübschmannová, která už od 50. let minulého století jezdila s nahrávacím přístrojem zaznamenávat jazyk a tradice Romů a pořídila i první záznamy výpovědí slovenských Romů o jejich osudech za druhé světové války. Jak sama přiznává (Hübschmannová, 2005: s. 61), vznikaly mimoděk coby součást etnografických nahrávek. Až od poloviny 70. let nahrávala paměti cíleně a od 90. let dokonce korpus narativů rozšiřovala za účasti studentů čerstvě založeného semináře romistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Vznikl tak první rozsáhlý a souvislý soubor vzpomínek Romů na válku „Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945“,²¹ který je průlomový i tím, že narativy byly zaznamenány v mateřském jazyce pamětníků – v romštině.²²

²⁰ Vaněk, 2004: s. 86; Alexander von Plato: rozhovor z 26.8.2010, Frankfurt.

²¹ HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2005. *Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945*. I. díl. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-14-3.

²² K roli jazyka při zaznamenávání narativů dále viz. kapitola 2.2.3 Jazyk rozhovorů na s. 22

Druhý obsáhlý soubor orálních výpovědí Romů o válce vznikl v souvislosti s již zmíněným odškodňovacím programem POB, kdy o.p.s. Člověk v tísní v letech 2001 a 2002 asistovala romským žadatelům u podávání žádostí u ČNFB pod hlavičkou vlastního projektu „Pomoc romským žadatelům o odškodnění nacistického bezpráví za 2. světové války“. Skupina tazatelů vyhledávala osoby, které o asistenci projevily zájem, a zaznamenávala jejich vzpomínky na nacistickou perzekuci. Z přibližně 1600 navštívených pamětníků byla u přibližně jedné třetiny výpověď nahrána, z praktických důvodů se pak od nahrávání přistoupilo k písemnému záznamu. (Kramářová, 2003: s. 10) Vzhledem k tomu, že nahrávky byly pořízeny čistě za účelem podání žádosti u POB a nárotoři k dalšímu užití nahrávek nedali souhlas, není archiv nahrávek zatím k dispozici ani pro badatelské účely.

Koordinátoři projektu si však byli jedinečnosti nasbíraného materiálu vědomi, a tak zveřejnili alespoň některé výpovědi, ke kterým se jim podařilo souhlas se zveřejněním získat, v titulu „(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce“.²³ Do korpusu výpovědí nechává také nahlédnout diplomová práce Jany Kramářové „Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků“²⁴

Zatímco Hübschmannová a částečně i Kramářová u publikovaných výpovědí uvádějí alespoň povšechně i informace k okolnostem získání výpovědí a k případným jejich redakčním úpravám apod., u dalších autorů, kteří s výpověďmi pamětníků pracují, se již bližší informace k pozadí rozhovorů čtenář nedozví a vzpomínky jsou využity jen jako ilustrace k informacím získaným z jiných badatelských pramenů.

Jedná se především o historika Ctibora Nečase, který se dějinám Romů a především období nacistického pronásledování věnuje kontinuálně. Přestože jeho publikace vychází stěžejně z výzkumu dostupných archivních materiálů,²⁵ doplňuje tyto o citace nahrávek z archivu Hübschmannové. V letech 1972-1989 pak zaznamenal memoráty Romů, kteří válku zažili na území Protektorátu Čechy a Morava a vydal je pod názvem „Nemůžeme zapomenout – Našti bisteras“.²⁶

²³ KRAMÁŘOVÁ, Jana a kol. 2005. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísní. ISBN 80-86961-04-4.

²⁴ KRAMÁŘOVÁ, Jana. 2005. *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*. Praha: FF UK. Nepublikovaná diplomová práce.

²⁵ Seznam archivů a některých pramenů, se kterými pracuje, jmenuje např. Kramářová, 2003: s. 4-5

²⁶ Tyto publikoval např. v titulu: NEČAS, Ctibor. 1994. *Nemůžeme zapomenout – Našti bisteras*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 80-7067-354-0.

Citacemi z narativů pamětníků doplňuje i Vlasta Kladivová svoji monografii k cikánskému táboru v Osvětimi „Konečná stanice Auschwitz-Birkenau“²⁷ a výpovědi přeživších z tábora v Letech u Písku zveřejnil i Paul Polansky.²⁸ Vedle zmíněných publikací pak s romskými informátory pro své absolventské práce nahrávali i studenti romistiky, kteří již nezůstali jen u válečného období.²⁹ Řada memorátů byla publikována i časopisecky v *Romano lil nevo*³⁰ a v *Romano džaniben*.³¹

2.1.2 Nahlížení narativů romisty

Možného využití narativů romských pamětníků, jejich fakticitní spolehlivosti a faktorů, které je ovlivňují, si všímá Hübschmannová. (2005: s. 63-69; 1995: s. 71) Vyzdvihuje jejich nenahraditelný přínos, kdy doplňují archivní materiály, objasňují a dodávají tak minulosti plastický obraz. Poznává, že samozřejmě přesnost a spolehlivost výpovědi narátora ovlivňuje „*сила памяти, способность выразить се ясно и сrozumительно, případně с эмпатическим отношением к рассказчику, который сообщаемые переживания не пережил, а потому в них не знает, где больше или меньше общность, мера ориентации в историческом времени, мера фантастического видения мира и подобное*“. (Hübschmannová, 2005: s. 68) Z kapitoly věnující se redakci rozhovorů pro titul „Po Židech Cigáni...“ (Tamtéž) se čtenář dozví i mnohé o různorodosti nahrávacích situací a jak tyto okolnosti získaný narativ ovlivnily. Ve svých poznámkách však Hübschmannová zůstává jen u obsahové stránky výpovědí.

²⁷ KLADIVOVÁ, Vlasta. 1994. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc. ISBN 80-7067-393-1.

²⁸ V České republice vyšel překlad knihy Paula Polanskyho „Tíživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety“. Sporný je jistě způsob zaznamenání výpovědi pamětníků, kdy tyto autor zaznamenával za pomoci tlumočnicka přímo v domácnosti informátorů na laptop. (Polansky, 1998: s. 18)

²⁹ Bakalářská práce: ŠEBOVÁ, Barbora. 2006: *Migrace slovenských Romů do českých zemí po roce 1945* (případová studie - usídlování Romů v Rokycanech mezi lety 1945 – 1952); Diplomové práce: ALINČOVÁ, Milena. 1996: *Tradiční romská rodina očima Romů*; CICHÝ, Marcel. 2003: *Historie rodu Cichých a Banomových*; KRAMÁŘOVÁ, Jana. 2003: *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*; KRČÍK, Jakub. 2002: *Romské politické hnutí v České republice v letech 1989 – 1992*; SYSLOVÁ, Hana. 1996: *Rodové historie*; ŠEBOVÁ, Barbora. 2009: „*Škola míru*“ v *Květušíně 1950-1954* (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) - Kritická reflexe v historickém kontextu 50. Let a další.

³⁰ HÜBSCHMANNOVÁ a kol. 1993. *Osudy slovenských Romů v 2. světové válce*. Svedectvá pamětníků. In *Romano nevo* č. 1. 1993.

³¹ Já som k tomu padol jak slepý po lopate... Rozhovor s pamětníkem Antonem Šandorem. *jevend 2008*; HORVÁTHOVÁ, Jana: Meziválečné zastavení mezi Romy v českých zemích (aneb tušení souvislostí). *jevend 2005*; HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Rozhovor s paní Alžbětou Demeterovou o jejích zážitcích z tábora v Dubnici nad Váhom. *ňilaj 2004*; HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Antonín Holomek: O mém životě kdybych měl mluvit, tak by to byl román. *ňilaj 2005*; HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Emilie Machálková: Elinka vypráví. *ňilaj 2005*; STOJKA, Ceija: Žijeme ve skrytu. Vyprávění rakouské Romky. *ňilaj 2009*. ŠEBKOVA H., WAGNER P.: Odova na has Rom havo na džanlas paramisli lachi. *ňilaj 2005*; WAGNER, Peter: Interview mit Maria „Märza“ Winter. *jevend 2005*; ZDAŘILOVÁ, Eva: Příběh pana Petera Baláže. *jevend 2007* a další.

Dosud nejdetailněji analyzuje výpovědi romských pamětníků války Helena Sadílková ve své diplomové práci „*War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis*“.³² Všímá si především mechanismů, za jejichž pomoci se vzpomínky na nacistickou perzekuci uchovávají i bez politického zázemí národního státu. Zaměřuje se na okolnosti, které uchovávání vzpomínek podporují, a zdůrazňuje v tomto směru především orální tradici v rodinách narátorů, která má mimo jiné např. i korektivní funkci. „...*situace, v nichž se ukazuje relativní materiální blahobyt mladší generace a (staršími) vnímaný nedostatek skromnosti a pokory, vyvolávají ze strany přeživších téměř stereotypní reakci, která zahrnuje připomínání chudoby a obzvláště zdůraznění nedostatku jídla během války, čímž musela válečná generace projít.*“³³ (Sadílková, 2003: s. 69)

Poznatky obou autorek bych ráda rozšířila v několika směrech. Na životní příběhy informátorů nahlížím jako na celek, kdy v rámci celoživotního vyprávění mě zajímají i tematické okruhy, kterým se informátoři věnují mimo válečné období. Vzhledem k souvislosti s procesem žádání o odškodnění leží však fokus i mé práce na životní etapě informátorů poznamenané válkou a vedle její akcentace v rámci životního příběhu se zajímám o způsob, jakým o této době hovoří, a o faktory, které výpovědi ovlivňují. Znalost okolností nahrávacích situací mi navíc umožňuje narativy analyzovat i z pohledu bezprostředních vlivů během samotné narace. Zároveň doufám, že text přinese i postřehy k aplikaci metody orální historie u několika informátorů, které budou podnětné pro další práci orálních historiků s romskými pamětníky.

2.1.3 Terminologie

V užívané terminologii pro tento text se částečně odchýlím od pojmosloví, které navrhuje pro český jazyk Miroslav Vaněk (2004: s. 54). Za nejideálnější označení osoby poskytující svůj životní příběh a informace k událostem minulým spolu s vlastními interpretacemi považuji německé *Interviewpartner* – partner rozhovoru. Na tomto označení si cením především zrovnoprávnění osoby výzkumníka a informátora, kdy je podle mého v českém prostředí (např. právě ve vztahu k Romům) často hierarchizace výzkumník – zkoumaný při jejich vzájemném kontaktu přítomná v míře poškozující oboustranný kontakt a výzkum jako

³² SADÍLKOVÁ, Helena. 2003. *War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis*. Budapest: Central European University. Nепublikovaná diplomová práce.

³³ For example situations in which the relative affluence of the younger generation and their perceived lack of modesty and humility is revealed seem to incite an almost stereotypical reaction on the part of the survivors that includes references to the poverty the war-generation had to live through during the war and especially the poor food eaten during the war years.

takový. Bohužel je však české 'partner rozhovoru' neobratné, a proto využiji jiných termínů. Vaněk doporučuje označení narátor, které je jistě výstižné a alternativně je budu i s termínem vypravěč užívat. Z mého pohledu však ideálně ani jedno nezahrnuje části, kdy jsou zodpovídány konkrétní otázky. Jako nejvýstižnější mi tak přijde označení informátor. Je jím osoba poskytující informace, přičemž není omezena forma, jakou jsou tyto poskytovány, ani jejich charakter. Informace mohou být jak fakticitní, tak jsou pro mne jako výzkumníka informacemi i samotné interpretace informátora, kterými sdělované doplňuje, apod.³⁴ Okrajově budu využívat i termínů pamětník nebo žadatel, které na jednu stranu vystihují jisté specifikum informátorů, pro které byli vybráni, ale zároveň jejich charakter v tom stejném smyslu omezuje právě na tu specifičnost. Neobsahují tedy i jiné roviny, o něž projevují zájem, např. jejich aktuální interpretaci právě toho pamatování si nebo žádání apod.

Vedle informátorů využívám i informací několika konzultantů, jimiž nazývám osoby, které mi sdělily jen podružné informace a např. mi kontakt s informátory zprostředkovaly.

Obdobně terminologicky bylo zapotřebí vyřešit i název získaného materiálu. U částí, kdy informátoři zodpovídali konkrétní otázky, je bezproblémovým pojmem rozhovor. Problém nastal při označení narativů, kdy informátor na základě stimulu měl sám bez zbytečného přerušování vyprávět svůj životní osud. Za nevhodné považuji termíny životopis, životopisné vyprávění (doporučuje Vaněk), (auto)biografii apod., což jsou termíny, které předjímají i samotnou strukturu sdělovaného, která se podobá *curriculum vitae*. Tato chronologická struktura ale nemusí být přirozená forma pojímání a reprodukování vlastního životního osudu.³⁵ Proto jsem výsledně zvolila termín životní příběh a alternativně pak narace nebo vyprávění. Příběh podle mého jistou lineárnost vyprávění zahrnovat může, ale nemusí. Vaněk termínu 'příběh' vytýká jisté předjímaní ucelenosti a uzavřenosti v okamžiku nahrávání, kdy nenabízí „*možné pokračování v budoucnosti*.“ (Tamtéž)

³⁴ V německé terminologii by podle Alexandra von Plato (rozhovor 26.8.2010 ve Frankfurtu) byl *der Informator* také přípustným označením, kdyby nebyl termín už pejorativně zatížen z minulosti, kdy za nacismu tak byli označováni udavači. Srovnej např. české kolaborant s anglickým běžně užívaným *collaborator*.

³⁵ Viz. např. Connerton, 1989.

2.2 Metodický postup

2.2.1 Výběr informátorů

Primárně oslovený okruh osob splňoval již zmíněné podmínky narození před rokem 1945, prožití války na území zasaženém nacistickou okupací a podání si žádosti u českého státu (tedy u ČSSZ) o finanční odškodnění za jakoukoli perzekuci během válečného období.³⁶ Informátory jsem vyhledávala za pomoci metody *snowball*. Pro finální výběr pak hrálo roli několik faktorů. Především zcela praktické okolnosti, jako byla ochota informátora sejít se opakovaně a hovořit o svém životě, nebo schopnost artikulovat, aby bylo vůbec možné výpověď přepsat a analyzovat. Tyto faktory se ukázaly jako natolik limitující,³⁷ že z nich vzešla výsledná skupina informátorů.

Nebránila jsem se pracovat i s informátory, jejichž vyprávění je trochu odlišné od již publikovaných životních příběhů (Hübschmannová 2005; Kramářová a kol. 2005). V literatuře dosud dostávali prostor (z celkem pochopitelných důvodů) především lidé, jejichž vyprávění byla konkrétní, jejich prožitky prameně doložitelné a byli dobrými vypravěči. Já se naopak rozhodla pracovat i s informátory, kteří při vyprávění svého životního příběhu měli jisté těžkosti, ať už šlo o problémy s verbálním projevem jako v případě Michala F.,³⁸ nebo o absenci konkrétních údajů k lokálnímu a časovému zařazení prožitého jako v případě Margity G. Mým záměrem bylo mimo jiné přiblížit vzorek informátorů reálné skupině žadatelů, se kterou se zaměstnanci ČSSZ a MO ČR setkávali. Výsledně jsem pro účely této práce nahrávala s pěti informátory.

2.2.2 Poznámky k nahrávacím situacím

První kontakt s informátory, jak už jsem popsala v úvodu, vycházel z oslovení, zda by nebyli ochotni si promluvit o procesu odškodňování německou nadací POB v případě, že si u této podávali žádost. Často se až během rozhovoru a popisu informátorů, jak podávání žádosti probíhalo, ukázalo, že si nepodávali žádost u zmíněné nadace, ale u ČSSZ nebo u obou institucí. První rozhovor i s informátory pro tento text tak probíhal v tematickém rámci odškodňování a měl především informativní charakter, kde a jak dotyčný/-á prožil/-a válku,

³⁶ Minimálně domnělé podání, protože jak se později ukázalo, min. u jedné informátorky k fyzickému podání žádosti nedošlo.

³⁷ Při pokusu opakovaně vyhledat některé informátory po tříměsíčním odstupu, již někteří nebyli naživu, nebo se jejich zdravotní stav natolik zhoršil, že nahrávání již nebylo možné.

³⁸ Pro ilustraci viz příložené přepisy nahrávek.

kdy a jak rodina přišla do Čech a jak se dotyčný/-á dozvěděl/-a o možnosti zažádat si o odškodnění apod. Přítomna byla většinou i kolegyně Františka Dvorská, která se se mnou podílí na výzkumu ke studii pro POB.

Již u prvního kontaktu jsme se snažily klást otázky otevřeného charakteru, které by informátory podnítily k ucelenějšímu souvislému vyprávění. Situace však ani v jednom případě nahrání kontinuálního autobiografického vyprávění nepřála. Bránila tomu, dle mého názoru, nedostatečná vzájemná důvěra (všech pět informátorů mě před mou první návštěvou neznalo), nevhodná situace, do které jsem často neohlášeně přišla, nebo i nepochopení, proč by mě v souvislosti s odškodňováním měla zajímat i jiná období informátorova života nežli to válečné.

S pěti vybranými informátory v časovém odstupu minimálně tři měsíců pak proběhl druhý kontakt a se dvěma informátory se podařil i třetí, u kterého jsem již na dodržení časového odstupu netrvala a vyšla vstříc přání informátorů. V případě těchto druhých a třetích kontaktů jsem se již snažila oprostít od tématu odškodňování a informátoři byli s menším či větším úspěchem vybídnuti, aby od narození až po dnešek vyprávěli, co všechno v životě zažili. Konkrétní kladení otázek a problémy spojené s tím, jak si informátoři tyto převzali, už jsou součástí analýzy rozhovorů.

Rozhovory u všech shodně probíhaly vždy v jejich domácnosti z převážné většiny u kuchyňského stolu. Se třemi informátory v Praze a po jedné informátorce v Plzni a v Černilově. Kontext jednotlivých nahrávacích situací přiblížím jednotlivě u každého informátora zvláště spolu s jeho/ její základní charakteristikou.

Všechny rozhovory použité pro tento text byly nahrávány. Celkem korpus obsahuje 12 nahrávek v celkové délce 9 hodin 15 minut. CD s audiozáznamy nahrávek v mp3 formátu je přílohou č. 5. Přepisy nahrávek jsou součástí této práce jako příloha č. 4. Nahrávky byly přepsány (minimálně nahrubo) vždy do deseti dnů od nahrávací situace, aby mohlo být v přepisu vyznačeno i maximum neverbálních projevů jako gestikulace, výrazná mimika apod.³⁹ Většinou byl nahráván celý kontakt s informátorem od okamžiku udělení souhlasu k nahrávání, vyjma např. delších přerušení nečekanou návštěvou, delších pasáží, kdy coby tazatel něco vysvětluji, nebo stal-li se rozhovor příliš intimní, či se téma rozhovoru až příliš

³⁹ K formátu přepisů viz Ediční poznámka k formátu přepisů na s. 82.

vzdálilo požadovanému rámci. Nenahrávané části kontaktu s informátory jsou zaznamenány v terénním deníku.

Všichni informátoři podepsali souhlas s nahráváním rozhovorů a s jejich využitím pro badatelské účely. Zároveň se však zřekli práva na autorizaci prepisů. S ohledem na to jsem přistoupila k částečné anonymizaci jmen informátorů, kdy uvádím jen jejich křestní jméno a iniciálu příjmení, protože se domnívám, že v zápalu vyprávění jistě občas opomenuli fakt, že je rozhovor nahráván, a tudíž o sobě a o své rodině sdělili i informace osobního charakteru, které by zveřejnit nechtěli.

2.2.3 Jazyk rozhovorů

Výběr jazyka rozhovoru byl vždy ponechán informátorovi. Vycházela jsem z předpokladu, že i jazyk samotný stanovuje svými vyjadřovacími prostředky mantinely, ve kterých se informátor může vyjádřit. Ideální situace podle mě nastává, může-li se informátor vyjádřit v mateřském jazyce, ve kterém i zažil vzpomínané události. Zatímco jsem mohla předpokládat, že v orientačních rodinách informátorů byla aktivním jazykem romština, jazykové prostředí jejich prokreačních rodin jsem již předjímat nemohla. Snahou nechat informátorovi volnost při výběru jazyka svého vyprávění nebo jeho částí jsem se snažila eliminovat možné jazykové omezení, které by mohlo nastat, kdyby se mu/ jí v jednom z jazyků např. nedostávalo jazykových prostředků a pod tímto vlivem problematique téma zkrátil, aby opět získal ve vyjadřování jistotu.

Na úvod prvních kontaktů byla tedy tematizována i znalost romštiny a její možné užití v následném rozhovoru. Téměř vždy ze strany informátora následovalo překvapení a rozpaky nad mojí/ naší případnou znalostí romštiny coby Neromek. Ty jsem se snažila rozptýlit souvislejším projevem v romštině. Z narativů je částečně vliv jazyka na vyprávěná témata patrný,⁴⁰ ale vzhledem k několika pochybením z mé strany⁴¹ by zde podrobnější analýza jazykové stránky narativů nebyla výrazně přínosná. Konkrétní informace k vývoji rozhovorů po jazykové stránce jsou uvedeny u jednotlivých informátorů a popisu nahrávacích situací.

⁴⁰ Např. Anna B. (nahrávka č.: 2010-07-24-01): „...*kaj pro kajse kolečki. Na džanav, sar pes koda phenel.*

Me tiž na..

No, sar pes.. sar kala..

P: Esas náboji andro kulometi?

No. To z toho stříleli, ale povídám, na kolečkách to měli takový to...“

⁴¹ Na jednu stranu má snaha přesvědčit informátora o mé znalosti romštiny někdy na úkor plynulosti rozhovoru, na stranu druhou neobratné občasně kladení otázek v českém jazyce.

3. Informátoři

Pro analýzu jsem vybrala a nahrávala s pěti informátory – se čtyřmi ženami a jedním mužem. Skladbu informátorů z hlediska pohlaví jistě ovlivnil i fakt, že já sama jsem žena, a proto i nahrávací situace se ženami byly přirozenější. Např. se nezdařily opakované pokusy získat jako informátora manžela Margity G., který se vždy po mém příchodu do jejich bytu stáhl do jiné místnosti s tím, že manželka ví vše, co potřebuji. Jistý stud bylo možné pozorovat i u Michala F., jehož se coby informátora podařilo získat za vydatné podpory jeho manželky, která však zůstala i nahrávacím situacím přítomna. Vliv však má jistě i demografické hledisko, kdy všeobecně mají ženy vyšší průměrný věk.

Všichni informátoři se narodili v obcích dnešního Prešovského kraje (tedy na východním Slovensku) v rozmezí let 1932 až 1940 a zde také v raném dětství prožili druhou světovou válku a především období po potlačení SNP kdy německá vojska pořádala hon na partyzánské skupiny, což byla i pro informátory nejvyhrocenější část války.⁴² Sdíleli v tu dobu podobný osud, kdy byli nuceni se po různě dlouhou dobu skrývat před výpady především německých vojáků, byli perzekuováni celou řadou restriktivních opatření apod. Do Čech pak v rámci Československa informátoři přesídlili coby náctiletí většinou už po boku svých partnerů a zde také žijí dodnes. V neposlední řadě pak všichni nárokovali odškodnění za nacistickou perzekuci u českého státu.

Následný přehled informátorů řazený dle jejich věku⁴³ nabízí na prvním místě základní popis jejich životních osudů, jak se jeví ze samotných narativů, spolu s informací, nakolik informátor/ -ka žije izolovaně či má intenzivní kontakt s dalšími členy rodiny. Tato informace je jistě relevantní pro případné publikum, s nímž je dotčený/ -á v kontaktu. Zároveň u informátorů popisují okolnosti jednotlivých nahrávacích situací spolu s vývojem vzájemného vztahu důvěry. Obojí je dle mého relevantní pro následné postřehy k formě samotných autobiografických vyprávění.

⁴² Viz např. Hübschmannová, 2005.

⁴³ Což se zdá být jediným kritériem relevantním pro jejich životní příběhy, kdy věk respondentů je v přímém vztahu s mírou válečných prožitků, následnou možností navštěvovat školu apod.

3.1 Verona K.

3.1.1 Shrnutí autobiografie

Verona K. se narodila v roce 1932 v obci Marhaň, okres Bardějov a je nejstarší z informátorů. Matka Veroně K. zahynula ještě před válkou. Otec byl odveden na nucené práce, tak zůstala informátorka se třemi mladšími sourozenci sama odkázaná na pomoc příbuzných. Z války popisuje především znásilňování žen a ponižující hromadnou dezinfekci Romů v osadě na kraji obce Marhaň. Z poválečného života příliš informací nesděljuje. Ve dvaceti letech odešla za sestrou do Prahy, vychovala devět dětí. Dnes je vdova a její sestra žije v domově důchodců, ale neví přesně, kde. Některé z dětí se svými rodinami bydlí v sousedních bytech a často se zdržují i v informátorčině domácnosti.

3.1.2 Kontakt a procesy odškodnění

Kontakt na Veronu K. jsem dostala od ČNFB, protože byla v jejich programu žadatelkou a jak se ukázalo, tak úspěšnou. Vedle toho však očekávala, že obdrží i „druhou část“ odškodnění tak, jako ji obdrželi někteří v jejím okolí.⁴⁴ Jak se později vysvětlilo, Verona K. tím myslela příspěvek od ČSSZ, u které si ale žádost s největší pravděpodobností vůbec nepodala. Přesto očekávala, že si potřebné informace o ní instituce předají. Patří k několika málo žadatelům ČNFB, které si vybrala nadace POB pro namátkovou kontrolu v počáteční fázi programu, kdy si ještě německá strana ověřovala, nakolik jsou výpovědi žadatelů důvěryhodné. Domnívám se, že právě i opakované návštěvy u Verony K. umocnily její pocit, „že se o ní ví“.

3.1.3 Kontext nahrávacích situací

První návštěva u Verony K. proběhla neohlášeně v březnu 2010 a s kolegyní Dvorskou jsme zjišťovaly především okolnosti žádání právě u ČNFB. Informátorka na chodbě o rozhovor s námi nejevila zpočátku příliš zájem, až když jsme začaly mluvit s kolegyní romsky, vzbudily jsme zvědavost a byly jsme pozvány do informátorčiny garsonky. Během rozhovoru na chodbě projevila Verona K. obavu, zda nebude muset peníze z odškodnění vracet, když

⁴⁴ ČNFB vydal Čenku Růžičkovi svoji databázi romských žadatelů, které pak pan Růžička obeslal informativním dopisem o možnosti žádat také u ČSSZ. Je možné, že i na základě tohoto dopisu informátorka předpokládala, že ještě jednou odškodnění dostane.

jsme jí vyhledaly. Setkání ovlivnil předem avizovaný nedostatek času Verony K., která se chystala na návštěvu za synem. Nebyl tedy prostor pro větší rozprávění se a domluvily jsme se na opakované návštěvě, kdy bychom natočili její autobiografické vyprávění. Po celou dobu Verona K. hovořila romsky a neznejistila v tomto směru ani po česky kladených otázkách. (nahrávka č. 2010-03-23-01)⁴⁵

Na domluvené setkání o týden později nedošlo, Verona K. nebyla ve smluvený den a čas doma. Následovalo dalších šest neúspěšných pokusů ji zastihnout, kdy však vždy člen její rodiny od nás dostal informaci (často pro jistotu i písemně), kdy se jí opět pokusíme vyhledat. Podařilo se mi jí zastihnout až opět neohlášeně o čtyři měsíce později. Rozhovoru však předcházelo jednání skrze domovní telefon, kdy Verona K. nejprve rozhovor odmítla, ale pak nabídla hodinové nahrávání za konkrétní finanční obnos, na což jsem přistoupila. Kontext rozhovoru se tak lišil od všech ostatních nahrávacích situací, kdy jsem Veroně K. sdělila zájem nahrát její vyprávění z celého života, informátorka souhlasila, vyčkala spuštění nahrávacího zařízení a začala vyprávět. Jazykem rozhovoru byla konzistentně romština, pouze u dvou slov se ujistila, že znám jejich význam (*e gurumni*, *e fasula*).⁴⁶ Při mé poznámce, že budeme hovořit romsky, odcházející snacha, která mě pouze přišla pustit do domu,⁴⁷ poznamenala, že to ani jinak nebude možné, protože Verona K. česky moc neumí. Nahrávání pak ukončila gestem ruky, po vypnutí nahrávacího přístroje sdělila, že se cítí unavená, ale že mohu kdykoli přijít znovu. Z vedlejšího bytu zavolala svého vnuka, aby mi přinesl telefonní číslo, na kterém si příště mohu domluvit schůzku. (nahrávka č. 2010-07-27-01)

3.2 Emilie T.

3.2.1 Shrnutí autobiografie

Emilie T. se narodila v roce 1933 v obci Stará Lesná v okrese Kežmarok. Obec se nachází pod Tatrami a od rodných vsí ostatních informátorů se liší tím, že v ní před válkou žilo německé obyvatelstvo, které bylo po válce odsunuto. Emilie T. opakovaně zdůrazňuje rozdíl, mezi těmito starousedlými Němci a nově příchozími „gestapáky“. Romové v obci byli napojeni na partyzánské hnutí, i někteří příbuzní byli partyzány a rodiče informátorky je

⁴⁵ Na závěr popisu okolností nahrávacích situací uvádím číslo nahrávky, pod kterým ji lze dohledat jak mezi příloženými prepisy, tak nahrávkami samotnými.

⁴⁶ Kráva, fazole.

⁴⁷ Verona K. bydlí v 5. patře, přičemž činžovní dům nemá výtah a nemá centrální otevírání vchodových dveří.

podporovali, především proviantem. Dostali se tak do hledáčku německých vojáků, kteří je pod nátlakem zbraní vyslýchali. Rodinu zachránil místní vajda. Partyzáni byli následně chyceni a demonstrativně popraveni. Informátorka popisuje i další šikanu ze strany Němců, např. nucené mytí se v ledovém potoce. Před koncem války se rodina skrývala v lese. Po válce (informátorce bylo v tu dobu dvanáct) do školy již nenastoupila, číst a psát se naučila jen některé slova a svůj podpis. Emilie T. se v šestnácti provdala za hudebníka⁴⁸ a s manželem odešli do Čech do Plzně, kde v tu dobu už žila jeho sestra. Vychovali osm dětí, z čehož dva synové emigrovali do Anglie, ostatní zůstali v Plzni a se svými rodinami bydlí nedaleko Emilie T. Ta je dnes vdovou a žije ve společné domácnosti s rodinou jednoho svého syna, avšak i ostatní děti, vnoučata a pravnoučata tráví často část dne v její domácnosti.

3.2.2 Kontakt a procesy odškodnění

K Emilii T. jsem se dostala na doporučení jedné její známé z Plzně, která je stejný ročník narození a podivovala se, že ona odškodnění (od POB – pozn.) dostala, zatímco Emilie T. nedostala nic. Jak se později ukázalo, Emilie T. žádala až u ČSSZ. Vliv měla i okolnost, že byla právě v nemocnici, když její rodina obdržela informativní dopis od o.p.s. Člověk v tísni k nadaci POB. Snacha potvrdila, že dopis vyhodily, „*protože maminka přeci nebyla v koncentráku*“.⁴⁹ Příbuzní jí pak asistovali u vyplnění žádosti pro MO ČR a ČSSZ, přičemž musela vyhledat i jistou kancelář (nepodařilo se mi zjistit, kterou) v Praze a podat výpověď osobně. Sama Emilie T. si fakt, že nic nedostala, vysvětluje tak, že peníze někdo rozkradl.⁵⁰

3.2.3 Kontext nahrávacích situací

Na první návštěvu u Emilie T. jsem přišla v březnu 2010 částečně ohlášená, kdy jsem nejdříve doma zastihla jen její snachu. Ta mi po vyslechnutí, v jaké souvislosti její tchyni hledám, doporučila, abych přišla znovu odpoledne. Informátorce byl tedy předem znám můj zájem o procesy odškodňování a připravila si i desky s částí korespondence s ČSSZ. V bytě mě Emilie T. uvedla do svého pokoje, abychom nebyly rušené. Na rozhovor však neměla moc času, protože rodina právě připravovala oslavu narozenin. Občas přivolala snachu, která jí i s vyplňováním žádostí pomáhala. Rozhovor probíhal v romském jazyce, kdy se informátorka

⁴⁸ Z širší rodiny, byl synem tety informátorčiného otce.

⁴⁹ Nenahrávaná část rozhovoru při mém odchodu. Parafrázuji záznam z terénního deníku.

⁵⁰ Což je v Plzni rozšířený názor i u dalších neúspěšných žadatelů a jejich rodin.

jen na dvou místech ujistila, že rozumím konkrétním slovům (*o chaňigoro, o vajdas*).⁵¹ Byla-li rozhovoru přítomna snacha a tématem se staly konkrétní dopisy a kontakty na jiné osoby ve městě, hovořily jsme česky. Předmětem rozhovoru vedle procesů odškodňování byly i válečné zážitky Emilie T., přičemž bylo zapotřebí kladení konkrétních otázek.

Zde přiložená nahrávka byla zkrácena o prvních 10 a závěrečných 15 minut, v nichž Emilie T. vyjmenovává osoby ze své generace (s jejich konkrétními adresami), kterých se odškodnění také týkalo. Uvádí i velice detailní informace, kdo nakonec peníze dostal, a kdo ne. Akcentovala především osoby, které dle jejího názoru nárok měly, ale nedostaly, s nadějí, že bych jim mohla ještě nějak pomoci. Z její výpovědi vyplývá, že vyplácení odškodnění bylo mezi Romy v Plzni tématem rozhovorů, stejně tak jako osudy za války, a to i mimo okruh příbuzných.⁵² Během rozhovoru se také ukázalo, že znám informátorčina vnuka, což přispělo pravděpodobně i k její závěrečné otevřenosti ohledně kontaktů na další osoby. (nahrávka č. 2010-03-02-06)

Na druhou návštěvu u Emilie T. o čtyři měsíce později jsem přišla také předem ohlášená. Moji návštěvu informátorce oznámil shodou okolností již zmíněný vnuk. Rozhovoru byla částečně přítomna dcera Emilie T., která u ní byla na návštěvě. Dopředu jsem avizovala, že by mě zajímal celý její životní příběh. I těsně před nahráváním jsem zdůraznila, že bych ráda nahrála všechno, co zažila, aby to zůstalo zachováno pro další generace.⁵³ Nutno ale poznamenat, že nahrávací situaci mohla ovlivnit okolnost, že jsem jí přinesla formulář pro ČSSZ a tím jednoznačně připomněla téma našeho posledního setkání. Také tento rozhovor proběhl v romském jazyce vyjma krátkého úvodního vyprávění přítomné dcery. (nahrávka č. 2010-07-29-01)

3.3 Anna B.

3.3.1 Shrnutí autobiografie

Anna B. se narodila v roce 1936 v obci Dukovce, okres Svidník. Když zde válka vrcholila, bylo jí osm let. Rodina čelila celé řadě restriktivních opatření, např. museli projít hromadnou desinfekcí a opakovaně byli její otec a děda odváděni neznámo kam. Odvedli jí i maminku a

⁵¹ Studnička, vajda.

⁵² Skutečnost potvrzují i další výpovědi, mimo jiné i doporučení Hany K., která mě za Emilii T. poslala.

⁵³ Zde jsem rovnou aplikovala toto odůvodnění, které se jako jediné platné ukázalo u prvních nahrávaných autobiografií s Michalem F. a Margitou G.

pravděpodobně ji znásilnili. Když se ve vsi střílelo, vypomáhala si rodina v dřevěném domečku peřinami, aby zastavili kulky. Pak se uchýlili do úkrytu ve sklepě místního hospodáře, u kterého pracovali před válkou na sezónních pracích. Po vyražení jejich úkrytu se schovávali v lese a domů se vraceli jen občas na noc, než bylo území osvobozeno. Po válce chodila Anna B. do školy, na niž ráda vzpomíná, a pak v Prešově nastoupila na pozemní práce, kde se seznámila i s otcem své první dcery, Neromem. Za muže jej ale nechtěla a dceru vychovávala sama. Ve dvaceti se sestrou odešly na výzvu náboráře do JZD v Černilově (okres Hradec Králové), kde se o tři roky později provdala za místního mechanizátora, opět Neroma. S manželem si postavili v obci dům a k první dceři se jim narodily ještě další tři děti. Dnes je Anna B. ovdovělá, žije v domě se dvěma nejmladšími dětmi a jejich rodinami.

3.3.2 Kontakt a procesy odškodnění

Annou B. mi doporučila její sestra Jolana Š. žijící ve Šluknově, která žádala a i získala odškodnění od německé nadace POB v kategorii otevírací doložky – Ukrytí se před rasovou perzekucí. Pozastavovala se nad tím, že ona odškodnění dostala, zatímco její o pět let starší sestra, která si toho jistě pamatuje z té doby i více, nedostala nic. Annou B. jsme následně s kolegyní Dvorskou vyhledaly na začátku dubna 2010, kdy se vysvětlily okolnosti její neúspěšné žádosti o odškodnění. Anna B. si za pomoci svých dcer žádost podala bohužel až po uzávěrce 31. prosince 2001. Dostalo se jí tak odpovědi, aby se obrátila na jiné instituce, u kterých je ještě možné nárokovat odškodnění, především pak na ČSSZ. To také učinila, ale MO ČR jí zamítlo žádost o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. a tudíž i ČSSZ zamítla žádost o jednorázový finanční příspěvek podle zákona 261/2001 Sb.

3.3.3 Kontext nahrávacích situací

Sestra Anny B. mi poskytla její telefonní číslo, takže jsme se s kolegyní s týdenním předstihem ohlásily. Anna B. se na naši návštěvu předem připravila, jak se ukázalo, volala i své sestře do Šluknova, aby se o nás dozvěděla více. Očekávala nás v přítomnosti nejstarší dcery a měla připravenou i obálku s relevantními dokumenty. Během rozhovoru v kuchyni domu pak starší dceru vystřídala mladší, která s administrativou kolem podávání žádostí pomáhala, a informátorka nás odkázala na ni. Polovina rozhovoru proběhla v romském jazyce, informátorka dvakrát přešla do českého jazyka, na závěr pak v části, do které významněji zasahovala dcera, která romsky neumí, probíhal rozhovor už pouze v českém

jazyce. Rozhovor jsme musely ukončit dříve a domluvily se na delším nahrávání v budoucnu, protože jak se ukázalo, přišly jsme v den informátorčiných narozenin. (nahrávka č. 2010-04-07-01)

Druhý rozhovor s Annou B. proběhl s čtyřměsíčním odstupem. Opět jsem předem informátorku kontaktovala telefonicky a sdělila jí záměr nahrát její vyprávění o celém životě. Reagovala velice vstřícně, její sestra, u které jsem v mezičase byla opakovaně, se již dotazovala, zda jsem na opakovanou návštěvu přijela i k Anně B.⁵⁴ Vyjádřila přání, ať přijedu i se svým partnerem, který byl pak nahrávání přítomen. Nahrávací situaci mohla taktéž ovlivnit okolnost, že jsem přinesla formulář pro ČSSZ a tím připomněla téma našeho posledního setkání. První část autobiografického vyprávění je v plynulé romštině i přes počáteční pochybnosti Anny B., zda bude po tolika letech ještě schopna romsky vyprávět. Když se jí pak jazykových prostředků při popisu kulometu nedostávalo, přešla do českého jazyka, v němž vyprávění i dokončila. (nahrávka č. 2010-07-24-01)

3.4 Michal F.

3.4.1 Shrnutí autobiografie

Michal F. se narodil v roce 1939 v obci Kečkovce v okrese Svidník, kde také s rodinou zažil válku. Situace byla za války nejvyhrocenější, když němečtí vojáci hledali romského partyzána. Romové v obci byli obklíčeni a pod pohrůžkou likvidace vyslýcháni. Rodina F. spolu ještě s rodinou Lořových následně utekla a schovávala se po lesích. Při útěku však matka Michala F. nesouc ho na rukách upadla a následkem pádu si informátor zlomil nohu. Zranění nebylo lékařsky ošetřeno ani po válce. V důsledku úrazu nemá Michal F. na jedné noze zcela vyvinuté lýtko a nohu má o několik centimetrů kratší. Zranění tak nevyhnutelně ovlivňuje celý jeho život, kdy měl např. odloženou školní docházku, problémy na vojně, a především v pokročilém věku trpí bolestmi a zhroucenou páteří. S manželkou se Michal F. seznámil po vojně, žili spolu v Ostravě a v Kečkovcích, než se v 68. roce definitivně přestěhovali do Prahy, kde žijí dodnes. Vychovali čtyři děti, syn s rodinou emigroval do Anglie a ostatní dcery s rodinami žijí v Praze a denně své rodiče navštěvují.

⁵⁴ V blízkosti bydliště sestry Anny B. se často zdržují soukromě, a tak jsme navázaly přátelské vztahy.

3.4.2 Kontakt a procesy odškodnění

Michal F. mi byl doporučen ČNFB coby jejich žadatel a jak se později ukázalo, úspěšný. Avšak paradoxně se této skutečnosti věnoval vždy jen jednou větou a předmětem všech našich rozhovorů byla jeho následná neúspěšná žádost u ČSSZ, která vyvrcholila i v soudní proces s ČSSZ, který Michal F. vyhrál. Protože podal žádost o příspěvek podle zákona 357/2005 Sb., který se mimo jiné vztahuje na nuceně skrývající se po dobu kratší než tři měsíce, mu nebyl nárok na příspěvek přiznán s absurdním odůvodněním, že byl za války nucen se skrývat (což má Michal F. doloženo i z vojenského archivu) déle než tři měsíce. Soud nakonec uznal, že i když doba byla delší, než jakou tento konkrétní zákon požaduje, splňuje Michal F. skutkovou podstatu a na finanční příspěvek má nárok. Ten mu byl ČSSZ i vyplacen, ale ani na základě tohoto soudního rozhodnutí mu nebylo vydáno osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. Navíc se Michal F. cítí být podveden, že dostal „jen poloviční částku“,⁵⁵ než která mu náleží, a proto i nadále hledá cesty, jak se domoci svého práva. V době našeho prvního setkání se obracel na kancelář ombudsmana.

3.4.3 Kontext nahrávacích situací

První návštěva u Michala F. proběhla neohlášeně v březnu 2010 a s kolegyní Dvorskou jsme musely překonat počáteční nedůvěru plynoucí z faktu, že jsme nebyly schopné vyhovět přání prokázat se listinou z nějaké instituce, která nás za ním poslala. Po úvodním rozhovoru na chodbě domu nás nakonec pozval dál a u kuchyňského stolu se nás pak hostitelsky ujala jeho žena. Jak se ukázalo, Michal F. je nedoslýchavý a se svým naslouchacím zařízením není sžitý. Během všech rozhovorů nás při kladení otázek podporovala informátorova manželka. Nutno podotknout, že někdy i v neprospěch našich záměrů.⁵⁶

Přestože Michal F. zodpověděl dotaz, zda umí romsky, kladně, na žádnou z otázek položených v romštině, nereagoval. Jeho žena pak vypověděla, že doma hovoří výhradně česky. Rozhovory tak shodně probíhaly v českém jazyce. Michal F. rozhovor o jazyku možná nezaregistroval, protože při třetím setkání byl udiven, že znám význam slova *šuki*.⁵⁷ Během rozhovoru si byl nahrávání vědom, jednou se ujistil, zda je nahrávací přístroj zapnutý, a

⁵⁵ Dle předmětného zákona byla vyplacena částka 30 000,-Kč, ale Michal F. očekával 60 000,-, které osobám s obdobným osudem zaručoval zákon 261/2001 Sb.

⁵⁶ Opakovaně výzvy k autobiografickému vyprávění redukovala na pobídku, aby manžel hovořil o válce.

⁵⁷ Štíhlá.

jednou dokonce okřikl manželku, když měl pocit, že se při kritice státní správy až moc rozhořčila: „*Nech toho. Tady se nahrává prosimtě!*“ (nahrávka č. 2010-03-16-02)

Druhý kontakt proběhl po předcházející telefonické domluvě s manželkou Michala F. Součástí přípravy na naši návštěvu bylo i pečení bábovky a doplnění barových zásob. Do telefonu jsem předem uvedla záměr naší návštěvy – nahrát autobiografické vyprávění Michala F. Návštěva se nesla v tak přátelském duchu, že nahrávací situaci předcházelo téměř hodinové posezení u kávy, během kterého nám informátor mimo jiné líčil novinky ohledně korespondence s kanceláří ombudsmana a telefonátu s aktivistou Čeňkem Růžičkou.⁵⁸ Nahrávání si byl Michal F. vždy vědom, jeho pohled na nahrávacím přístroji čas od času spočinul a po jeho vypnutí byla patrná jeho úleva. V uvolněné atmosféře rozhovor pokračoval ještě další hodinu. (nahrávka č. 2010-05-06-01)

Třetí návštěva probíhala obdobně jako ta předcházející, jen s tím rozdílem, že se jí neúčastnila kolegyně Dvorská a že ji uzavřelo hodinové popíjení nad rodinnými alby. (nahrávka č. 2010-07-27-02)

3.5 Margita G.

3.5.1 Shrnutí autobiografie

Margita G. se narodila v roce 1940 v okresním městě Stropkov, resp. v romské osadě na okraji města. Z informátorů je nejmladší, v době, kdy přecházela fronta, regionem jí byly čtyři roky. Přesto osud své rodiny v té době zná velmi dobře, vyhýbali se bojům a schovávali se po lesích, než se dostali k příbuzným v obci Dobrá, kde vyčkali konce války. Vzpomíná i na prázdnou církevní budovu⁵⁹ v obci Marhaň, kde se delší dobu zdrželi, protože se rozšířilo průjmové onemocnění. Po válce si postupně ve Stropkově rodina zařídila nový život a z osady se její členové přestěhovali do domu ve městě. V patnácti se seznámila se svým mužem a založili spolu rodinu. Když se vrátil manžel z vojny, vyslyšeli pozvání strýce z Rokytnice a koupili si tam dům. Odsud se pak rodina po pár letech přestěhovala do Prahy, kde už mezitím

⁵⁸ Kancelář ombudsmana Michalovi F. odpověděla, že předmětný problém nespadá do její působnosti. Kontakt s Čeňkem Růžičkou jsou zprostředkovala já, ale ani pro jednu stranu nebyl informativní vzhledem k informátorově nedoslýchavosti.

⁵⁹ Verona K., která z obce pochází, popisuje synagogu, Margita G. hovoří o klášteře.

žili i informátorčini rodiče. Oba manželé žijí v Praze dodnes v činžovním domě, kde ve vlastních bytech žije i všech jejich pět synů s rodinami.

3.5.2 Kontakt a procesy odškodnění

Na manžele jsem dostala tip od konzultanta, který žije o dvě ulice dál. Nechtěl o manželích G. sdělit bližší informace, pouze vypověděl, že také žádali a odškodnění nedostali. To se potvrdilo, manželé žádali u ČNFB, ale bohužel po termínu a byli odkázáni na další možnosti, kde by mohli uplatnit svůj nárok. Zatímco Margita G. následně popisovala proces žádání u ČSSZ s vyhledáváním svědků, opakovaným doplňováním žádosti apod., její manžel se při mé poslední návštěvě vyjádřil v tom smyslu, že po reakci německé nadace už žádnou žádost nikde nepodávali. Každopádně, ať už informátorka žádost u ČSSZ nakonec fyzicky podala nebo ne, je o tom pevně přesvědčená.

3.5.3 Kontext nahrávacích situací

První návštěva u Margity G. proběhla v únoru 2010 a byla stejně jako ty následující neohlášená. Její manžel se vždy stáhl do jiné místnosti, podle Margity G. se styděl.⁶⁰ Rozhovor v kuchyni u jídelního stolu byla přítomná kolegyně Dvorská a občas do dveří nahlédl někdo z příbuzných, kteří do bytu vcházeli a vycházeli. Od počátku jsme rozhovor vedly v romštině a kladly otázky romsky i přes vyjádření informátorky, že jí „romština tak nejde“. Odpovídala zcela plynule, pouze na jednu otázku reagovala česky. Před naším odchodem nás pak Margita provedla celým bytem, abychom se přesvědčily, jak žijí. V bytě mimo jiné má i dvě reprezentativní místnosti pro návštěvy. (nahrávka č. 2010-02-23-01)

Druhý rozhovor opět za přítomnosti kolegyně Dvorské proběhl o šest měsíců později. Informátorku jsme vyzvaly, zda by mohla vyprávět, co vše v životě zažila. Při našem příchodu byla přítomna i informátorčina snacha, která ji podněcovala, ať nám jenom hezky poví, co vše za války zažila.⁶¹ Sama pak, než odešla, vyprávěla krátce, co bylo za války s jejím otcem. Spolu s faktem, že jsme Margitě G. přinesly i formulář pro ČSSZ, měl snašin úvod jistě vliv na následný rozhovor, který informátorka vztáhla především na období války. Po úvodní snaze nasměrovat informátorku otázkami v romštině k romskému jazyku, se i přes

⁶⁰ Podařilo se mi s ním hovořit jen jednou krátce, když jsem Margitu G. po druhé návštěvě nezastihla doma.

⁶¹ Potvrzuje přítomnost tématu války v rozhovorech uvnitř rodiny.

deklarativní snahu romsky hovořit („*Tak, budu se snažit po cigánsky, no.*“) rozmluvila česky a celý následný rozhovor proběhl v českém jazyce. (nahrávka č. 2010-07-16-01)

Po zkušenosti s druhým narativem Margity G. jsem třetí nahrávací situaci koncipovala odlišně. Den předem jsem se u informátorky stavila, abych jí přinesla slíbené informace k ČSSZ, ale na nahrávání jsme se domluvily až na následující den na konkrétní hodinu. Potřeba nahrát její vyprávění z celého života se jí nezdála být opodstatněná, tak jsem přistoupila k vysvětlení, že je nutné zachovat život její generace pro dnešní děti. Pro toto odůvodnění se informátorka dokázala nadchnout a na druhý den byla připravená, bez větších výzev začala sama od sebe vyprávět a to romsky. U dvou výrazů se jen ujistila, že vím, o čem hovoří (*e kozarengeri mačanka, chabzul'ka*).⁶² Atmosféra byla oproti předcházejícím rozhovorům k válce velice veselá a informátorka vyjádřila po nahrávání vděčnost nad tím, že mě její vyprávění zajímalo. Návštěvu ukončila výzvou, že jsem jako člen rodiny a že nemám příště zvonit, až přijdu, ale vstoupit do bytu jako to dělají všechny její děti, vnoučata a pravnoučata. Donutila mě si i tento vstup do bytu vyzkoušet. (nahrávka č. 2010-07-26-01)

⁶² Houbová omáčka, kořalka z bezu (informátorka překládá jako lih).

4. Analýza životních příběhů

V této hlavní části textu se pokusím narativy informátorů nahlížet z různých úhlů pohledu. Nejdříve se zaměřím jen na životní příběhy,⁶³ u kterých předpokládám, že díky minimálnímu narušování otázkami nejlépe vystihují, co chtěl informátor s jakým důrazem ze svého života sdělit, a proto jedině u těchto má smysl je nahlížet kompaktně jako celek. Vedle samotné reakce informátorů na vybídnutí k vyprávění o celém svém životě mě bude zajímat struktura těchto narativů, akcentace různých období informátorova života a v neposlední řadě i emoční pozadí výpovědí. Budu si všímat i okolností nahrávacích situací a mého vlivu coby tazatele, kdy se budu věnovat i občasným odchýlením od metodiky, které mohly např. informátora ovlivnit při výběru sdělovaných témat, nebo jej vmanipulovat do jemu nepřírozené vyprávěcí struktury.

Následně se zaměřím podrobněji na válečné období a na informátorův život po válce až po aktuální dnešek. Domnívám se, že navržené členění vychází i přirozeně ze struktury rozhovorů, kdy byla těmto částem života informátory dáвана i odlišná vypravěčská perspektiva.

V závěru pak do analýzy zahrnu i vedlejší rozhovory s informátory, které využiji především pro jisté porovnání např. opakovaně vyprávěných epizodických vzpomínek a okolností, v nichž jsou verbalizovány.

Považuji za důležité zdůraznit, že veškeré závěry vyvozené z rozhovorů s informátory nemusejí být aplikovatelné u jiných osob. Vzhledem k tomu, že se jedná o individuální vzpomínky a osudy, budu se je snažit spíše kontextualizovat než porovnávat vyprávění jednotlivých informátorů mezi sebou a vyvozovat paušalizující závěry. Zároveň protože budou v analýze sledovány kvalitativní kritéria, nebudou rozhovory všech informátorů využity ani citovány ve vyváženém poměru.

4.1 Struktura životních příběhů

Vypovídající hodnotu má již samotná struktura životních příběhů. Informátor dle svého uvážení vybírá vzpomínky, informace, témata, kterým přikládá jistou důležitost, a utváří z těchto celek prezentovaný jako vlastní život. Ovšem nelze opomenout, že informátor při hledání informací ve své dlouhodobé paměti reaguje na tazatelovu prosbu a pod jejím vlivem informace ať už vědomě nebo nevědomě vybírá a selektuje. Při jejich reprodukci jim dává

⁶³ U přepisů je vyznačeno, kterou nahrávku v tomto směru považuji za životní příběh.

určitou formu, která je také bezprostředně tazatelovou přítomností ovlivněna. Omezující je v tomto případě, jak už jsem jednou zmínila, např. i samotný jazyk, který svými vyjadřovacími prostředky stanovuje mantinely, ve kterých se informátor může vyjádřit.

I bez ohledu na jazyk, se však informátor snaží svoji verbalizaci uzpůsobit tak, aby naplnil tazatelovo očekávání, resp. aby naplnil svoji představu toho, co tazatel očekává atd. Příkladný je zde např. projev Michala F., kdy jeho manželka jednou stranou vypověděla, že normálně „tak trhaně“ nevypráví, ale „snaží se před námi mluvit spisovně“. Celý proces nahrávání informátora tazatelem je tedy sledem akcí a reakcí ještě dříve, než tazatel začne na vyprávěný příběh vůbec reagovat – ať už pouhou mimikou nebo později dokonce dotazy. Ovlivňování projevu narátora tazatelovými dotazy nebo poznámkami by jistě mohlo být předmětem samostatné analýzy.

4.1.1 Stimul vyprávění životních příběhů

Reakce na prosbu o vyprávění o informátorově/ informátorčině celém životě byly poměrně jednotné, převažoval souhlas a často až v průběhu nahrávání se ukázalo, že si dotyčný/ -á pobídku vysvětlil/ -a jinak. Iniciální otázky nejsou zaznamenány na nahrávkách, protože byly součástí úvodního vyjednávání, čeho se samotné nahrávání bude týkat. Měly následující charakter:⁶⁴ „*Šaj mange vakeren, so tumen predžid'il'an andro tumaro dživipen? Sar baril'an avri, so has andre vojna, so has pale, kana tumen prindžard'an tumare romes, sar avl'an pro Čechi.*“⁶⁵ Informátoři nezpochybňovali téma mých otázek, ale smysl svých výpovědí. Tak např. Michal F. a Margita G. chtěli vědět, „k čemu to bude dobré.“ Verona K. se jen zeptala, na co to potřebuji a zda to bude někde zveřejněno. Jako vysvětlení ve všech případech stačilo, že mě kromě jazyka zajímají i dějiny Romů a že si myslím, že by vyprávění jejich generace mělo zůstat zachováno pro další generace, např. pro jejich vnoučata.

4.1.2 Akcentace jednotlivých životních období

Různou akcentací životního období, které poznamenala válka, resp. nacistická perzekuce, považuji za velice zajímavý moment autobiografických vyprávění. K nahrávacím situacím jsem přistupovala s vědomím, že se jedná o jedinou část dějin Romů, která je uznána ba vůbec

⁶⁴ Jednalo se vždy o min. 2. kontakt, čili o jazykové situaci informátora/ informátorky jsem měla představu a podle toho zvolila jazyk – většinou romský s úmyslem podpořit vyprávění v romském jazyce. Pouze u Michala F. tedy dotazování probíhalo v českém jazyce.

⁶⁵ Můžete mi vyprávět, co jste zažila ve svém životě? Jak jste vyrostla, co bylo za války, co bylo pak, kdy jste se seznámila s vaším mužem, jak jste přišli do Čech.

reflektována majoritní společností. Nakolik si toto informátoři uvědomují, jsem se mohla jen domnívat. Avšak předpokládala jsem, že přítomnost tématu v majoritní společnosti mohla být zprostředkována např. skrze média. Pietní úprava na místě bývalého cikánského tábora v Letech u Písku byla medializovaná často⁶⁶ a holocaust jako takový je v médiích a v dokumentární tvorbě také zastoupen. Navíc až na Annu B. byli všichni informátoři kontaktováni nějakou úřední osobou, která o jejich výpověď k válce projevila zájem.⁶⁷ Vzhledem k tomu, že já jsem informátory také vyhledala coby zástupce majoritní společnosti, mohli v tom spatřovat tematickou souvislost.

Vedle toho ale samozřejmě podstatný vliv na interpretaci mého zájmu o jejich životní příběh měla okolnost prvního vzájemného kontaktu, kdy jsem se dotazovala na odškodňovací programy.

Ač tedy na moji počáteční pobídku k vyličení svého životního příběhu reagovali informátoři jednotně kladně, až v průběhu vyprávění se ukázalo, na jaké období svého života můj zájem vztáhli. U všech bylo nutné pobízení k dalšímu pokračování, protože měli tendenci ukončit své příběhy s koncem války. Výjimkou v tomto případě byla jen nejmladší Margita G., která ve svém narativu období války naopak zcela vynechala.

Zde se na narativy informátorů podívám i z kvantifikačního hlediska, kdy vypovídající hodnotu má i prostor věnovaný jednotlivým tématům.

Příběh svého života vyprávěla Verona K. 45 minut a stěžejně se zaměřila na období války (50%),⁶⁸ o jiné části svého života hovořit nedokázala nebo nechtěla. Na téma války navázala Verona K. odškodněním (11%), které získala od POB, a líčila, jak probíhalo podání žádosti. Na otázky směřované na život po válce zůstávala vždy v období chudoby svého těžkého dětství (32%) a popsala např., jak chodila místním hospodářům nabízet za jídlo kopřivy na výkrm drůbeže. Na konkrétnější otázku, jestli se jim někdy žilo i lépe, pohovořila velmi

⁶⁶ PAŘÍZKOVÁ, Jindra. 2007. Památka obětem romského Holocaustu - Internační tábor Lety u Písku a jeho poválečná historie. Bakalářská práce, FF UK.

⁶⁷ Michal F. a Verona K. byli vyhledáni pracovníky o.p.s. Člověk v tísni a jejich vyprávění bylo zaznamenáno coby důkaz pro žádost u POB. Margita G. a Emilie T. byly vyzvány dostavit se na blíže nespecifikovaný úřad, kde měly taktéž své válečné újmy popsat.

⁶⁸ Vzhledem k tomu, že autobiografická vyprávění trvala odlišně dlouhou dobu, zvolila jsem pro názornost procentuální podíl tématu na celkovém vyprávění, než např. údaje v minutách. Procenta jsou přibližná s odchylkou 2%, kdy jsem vycházela z počtu znaků celkového přepisu nahrávky, tematicky jsem přepis rozčlenila a po zjištění počtu znaků v jednotlivých částech spočítala jejich podíl na celkovém vyprávění.

krátce (7%) a uzavřela: „*No ta avka imar dživahas sar the o l'udos sako. Dži adadžive kavka amen dživas. Amen but cerpindžam, but.*“⁶⁹

Emilie T. své vyprávění nekoncepovala chronologicky, díky asociacím a i přerušování své dcery přeskakovala své mládí až po nedávnou minulost. Např. od německých obyvatel své rodné vesnice a tehdejší jazykové situaci v obci, kdy i členové její rodiny uměli německy, se dostala ke své aktuální znalosti němčiny a schopnosti dnes poradit německým turistům. Ale pod vlivem otázek postupně doplnila i některé další části svého životního příběhu. Stěžejně se věnovala válce (48%) a po opakovaném vybídnutí se rozhovořila i o následném vývoji (32%), kdy odbočila i k tématu odškodňování (4%) a vyprávění ukončila problémy aktuálního dneška (16%). Narativ má délku 31 minut.

Obtíže s překročením hranice konce války měla i Anna B. Na čtyři otázky formulované, zda si pamatuje, jak skončila válka; co bylo pak; jak se jim žilo, když válka skončila, reagovala např.: „*No ta oda tiž mek na sas avka mište, na sas. Furt varesave kodoj sas, kola slugadža, furt. A furt trapinenas a phenav, oda phenav, so džanav, inak feder man už.. Imar but berš kola časostar.*“⁷⁰ Nahrávání pak na chvíli přerušila informátorky rodina a v této souvislosti ji bylo možné ještě jednou vybídnout, zda by nám nevyprávěla, i co zažila po válce až po dnešek. Po ujištění, že nás opravdu zajímá i její poválečný život, se rozpovídala i o dalších letech svého života obdobně obsáhle (50%) jako o těch válečných (35%). Vyprávění ukončila aktuálním popisem především života svých dětí (15%). Celková délka vyprávění je 56 minut.

Také Michal F. se své vyprávění chystal ukončit po odvyprávění válečného období (33%)⁷¹ v bodě, kdy popisoval po odchodu Němců návrat z úkrytu domů a postupnou normalizaci situace: „*...postupně normálně zkrátka se to vylepšilo. Začalo to lepší bylo. Lepší to bylo, lepší bylo a tak dále, no. No tak já nevim, jestli to bude stačit tohleto, to nevim.*“⁷² Jeho manželka nás následně podpořila: „*Dál. No voni chtějí celej život.*“ Načež Michal F. ještě popsal svojí první práci v Ostravě v Nové huti Klementa Gottvalda a období vojny (13%) a opět se chystal ukončit vyprávění: „*Tak potom jsem se seznámil a tak dále, to už to nemusim vyprávět, no.*“ Po ujištění, že nás zajímá i jeho společný život se ženou (54%), se jí

⁶⁹ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „No tak už jsme žili jako každý jiný člověk. Dodneška takhle žijeme. My jsme hodně trpěli, hodně.“

⁷⁰ (nahrávka č.: 2010-07-24-01) „No tak to taky ještě nebylo tak dobrý, nebylo. Furt tam nějaký byli, ty vojáci, furt. A furt trápili a říkám, to říkám, co vím, jinak lépe mi už... Už je to hodně let od té doby.“

⁷¹ Zde nelze procentuální poměr přesně stanovit, protože na dalším vyprávění se výrazně podílela manželka, čímž objemově období po válce přibýlo.

⁷² (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

pokusil ještě roli vypravěče předat, ale pak za její pomoci⁷³ svůj životní příběh dokončil až k aktuálnímu dnešku a celková nahrávka má 41 minut.

Životní příběh nejmladší informátorky Margity G. se od ostatních příběhů liší. V hodinovém vyprávění Margita G. chronologicky vylíčila celý svůj život (87%), aniž by sama od sebe období války zmínila. Až na otázku, jestli i pamatuje, co bylo za války, odpověděla líčením spíše pocitů a válečných obrazů (9%), než že by konkrétně zmínila, jaký osud v této době potkal ji a její rodinu. „*Hrozno veca dikhahas. Ča e jag, e plameňa. O slugadže murdarkerde. Savoro andre hromada, savoro. O Němci, o Rusi, savoro, sa sa sa. Sar paš'lon, labon, samo rat všadzig. Fuj.*“⁷⁴ Na závěr se zamyslela nad dnešním chováním některých lidí, kteří si na živobytí nevydělávají poctivě (4%).

I přes nízký věk informátorky v období války mě vynechání válečných vzpomínek překvapilo, protože při dvou předcházejících návštěvách o válečných prožitcích své rodiny vyprávěla dlouze a souvisle.⁷⁵ Je tedy možné, že právě pod vlivem vědomí, že už mi o válce podrobně vyprávěla, ji tentokrát vynechala. Je ale možná i interpretace, že v kontextu jejího celého života tato velice raná část nemá takový význam, a je akcentována jen v souvislosti s určitými podněty, jako je např. rozhovor o odškodňování.

Struktura nahraných autobiografií informátorů nechává tušit, že mezi mnou (tazatelkou) a informátory nedošlo k ideálnímu vzájemnému porozumění, rozcházelo se naše pojetí předmětu mého zájmu. Asociace informátorů spojená s mou osobou coby Neromkou a s tématem mého primárního zájmu – odškodňování, je možná jen jednou částí vzájemné disharmonie. I když především druhé zmíněné získaná data ovlivnilo zcela jistě a závěry tak spíše než z akcentace období války mohu činit z pojetí informátorů svého poválečného života až po současnost.

K lepšímu pochopení struktury autobiografií možná pomohou texty sociálního antropologa Paula Connertona⁷⁶ a španělské antropoložky Palomy Gay y Blasco.⁷⁷ Connerton přichází s hypotézou odlišného pojetí životopisné struktury „vládnoucími vrstvami“ a „podřízenými

⁷³ A vcelku oprávněně, protože předmětem našeho zájmu se tak stal i společný život manželů, ke kterému měla pocit, že se může stejně vyjádřit kompetentněji, protože je mladší a „víc si pamatuje“, jak ukázalo i několik jejich výslovných narážek: „Dědo, ty si nepamatuješ!“ (nahrávka č.: 2010-07-27-02)

⁷⁴ (nahrávka č.: 2010-07-26-01) „Hrozný věci jsme viděli. Jenom ohně, plameny. Vojíci vraždili. Všechno na hromadě, všechno. Němci, Rusové, všechno, vše vše vše. Jak leží, hoří, všude samá krev. Fuj.“

⁷⁵ 33 minut a 72 minut.

⁷⁶ CONNERTON, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0521270939, s. 6-71.

⁷⁷ GAY Y BLASCO, Paloma. 2001. We Don't Know Our Descent': How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2001, 7, 4, Dec, s. 631-646.

skupinami“. Zatímco jedni svými publikovanými retrospektivními biografiemi stanovili tzv. lineární model, který se např. přes vzdělávací systémy rozšířil, skupiny obyvatel bez přístupu k těmto vzdělávacím institucím a bez literární tradice si vytvořily vlastní model své historie. „Orální historie podřízených skupin bude produkovat jiný typ historie: takový, v němž nejen většina z detailů bude různá, ale ve kterém samotná konstrukce smysluplných tvarů bude řízena jinými principy. Objeví se rozdílné detaily, protože jsou zasazeny, takřikajíc, do rozdílného druhu zázemí (vlastního) vyprávění.“ (Connerton, 1989: s. 19) Vyprávění životního příběhu pak nemá charakter nám známého lineárního *curriculum vitae*, ale je cyklické.

Domnívám se, že cyklem by se dalo vidět i to, co Gay y Blasco popisuje u Gitanů v Madridu a co nazývají *la vida de antes* neboli 'předcházející život' (Gay y Blasco, 2001: s. 632). Tzv. '*La vida de antes*' neboli 'předcházející život' je vedle nakládání s mrtvými a vzpomínáním na individuality jedním ze tří postojů k minulosti, které u Gitanů vyzorovala.⁷⁸ Typické pro onen 'předcházející život' je, že se nemění, nemá žádnou progresi a postrádá konkrétní časové ukotvení. Sestává z popisů životního stylu spíše než z popisu vývoje během nějakého časového období. Gay y Blasco tedy na konkrétním cyklu verbalizovaném Gitany v Madridu popisuje to, co Connerton zobecňuje pro podřízené skupiny. Gay y Blasco si všímá, že 'předcházející život' je pro Gitanos mnohem relevantnější, než minulost nedávná. A také že zdaleka tak neverbalizují dnešní život ve městě, který např. po ekonomické stránce není od popisovaného 'předcházejícího života' odlišný. Možnou interpretací z mého pohledu je, že ona vzdálenější minulost vztahující se k tradičnímu životu, je Gitanos mnohem více ceněna, protože je součástí jejich identity, a tudíž ji i tak často verbalizují.

Je možné, že i pro mé informátory je období války vnímáno jako takový 'předcházející život', jeden cyklus, který je z jejich dnešního pohledu mnohem významnější, než období od počátku 50. let po současnost, kdy se z jejich pohledu nedělo nic zajímavého. Hypotézu podporuje i souvislost míry vzdělání (a tudíž i kontaktu s majoritní literární tradicí) se strukturou autobiografií jednotlivých informátorů. Lineárnímu modelu biografie nejvíce odpovídá biografie Anny B. (1936) a Michala F. (1939). Oba chodili do školy, Anna B. od svých 20 let žije v čistě neromském prostředí a za manžela měla středoškolsky vzdělaného

⁷⁸ „Zaobírám se třemi vzájemně propojenými postoji k minulosti lidí z Jarany. Zaprvé pojednám o jejich vysvětlení 'předcházejícího života', schematických popisech 'života takového, jaký byl', který účinně ustavuje Gitany sdílenou představou kolektivní minulosti. Za druhé popisují jejich nakládání s mrtvými a jejich smuteční rituály. Za třetí se v tomhle popisu zabývám personalizovanými vzpomínkami na jednotlivé muže a ženy.“

Neroma. Michal F. svoji autobiografii zase často konfrontuje s neromskými posluchači,⁷⁹ čili oba měli dostatek příležitostí přijít do kontaktu s lineárním modelem životopisného vyprávění, které je u české a slovenské majoritní společnosti běžné. Naopak Verona K. (1932) žije od majoritní společnosti z informátorů nejizolovaněji, je také z informátorů nejstarší, do školy nikdy nechodila a dle výpovědi své snachy „*neumí dobře česky*“. Svoji autobiografii pojala čistě jako vyličení válečného období a popisu obrazu chudoby před a těsně po válce, což jako celek přesně odpovídá onomu jednomu životnímu cyklu / 'předcházejícímu životu'.

Nabízí se i druhá hypotéza, proč má válečné období ve struktuře autobiografií tak výjimečné postavení. Zatímco v případě období nacistické perzekuce se informátoři cítí být součástí dějin společnosti, ve které žijí, u dalších částí svého života se již takto nekontextualizují. V případě nacistického bezpráví vnímají sami sebe jako aktéry historické události, ale např. na migraci v 50. letech do Čech za práci již pohlížejí jako na svoji individuální minulost. Vztah k válečnému období bude pravděpodobně jevem společným celé válečné generaci, ale příslušníci majoritní společnosti se vnímají i jako svědci dalších zažitých historických událostí (komunistického režimu, 68. roku apod.).

Na základě romistického poznání a vlastních dosavadních zkušeností s výpověďmi válečné generace Romů jsem předpokládala, že událostmi zmíněnými s celospolečenským přesahem, které se konkrétně dotkly jejich životů, bude např. přelom komunismu a kapitalismu,⁸⁰ rozpad Československa a s ním spojené problémy se získáním českého občanství⁸¹ nebo migrace před rasovou diskriminací a násilím rodinných příslušníků do Anglie, Kanady, Belgie apod.

Předpoklad se mi však u informátorů nepotvrdil zcela. Emilie T. a Michal F. mají některé děti emigrované v Anglii, ale zmiňují se o tom jen okrajově v souvislosti se soukromým životem svých rodin. Margita G. a Michal F. pak podotýkají, že se za komunismu dalo s vydělanými penězi lépe vyjít, než je tomu dnes. Jediný, kdo v souvislosti se svým životem zmiňuje výrazněji souvislost s nějakým celospolečensky vnímaným politickým

⁷⁹ Viz jeho soudní procesy spojené s odškodňováním apod.

⁸⁰ Mnohým (nejen) romským rodinám se výrazně změnil život, protože díky stereotypnímu kolektivnímu přístupu některých členů majoritní společnosti, nebyli schopni uplatnit se na pracovním trhu.

⁸¹ Česká i slovenská strana si sice slíbily nadstandardní vztahy obou nově vzniklých republik, ale na ty nedošlo. Tvrdým vůči občanům byl především český zákon č. 40/1993 Sb. o státním občanství, který mnoho československých občanů žijících už roky na českém území postavil do role cizinců. Pokud se občan nebo alespoň jeden jeho rodičů na území ČR nenarodil, měl na české občanství nárok pouze udělením. Udělení českého státního občanství bylo ale podmíněné pětiletým trvalým pobytem na území ČR nebo desetiletým pobytem a zároveň musel žadatel na tuto dobu předložit čistý trestní rejstřík jak z České, tak ze Slovenské republiky. Velká část Romů přichozích ze Slovenska do Čech tyto podmínky nesplňovala, a žila najednou v ČR se statusem cizince bez možnosti získat zaměstnání, pro děti vzdělání apod. Některé rodiny se tak i rozhodly pro reemigraci na Slovensko.

kontextem je Michal F., když popisuje, jak musel zůstat o tři měsíce déle na vojně: „*Tak potom jsem šel na vojnu, na vojně jsem byl tak dva roky, tři měsíce, protože zrovna, než měl jsem jít domu po dvou letech, tak byly ta.. Varšavský smlouvy. A ty Varšavský smlouvy bylo to tak, že když se nepodepíše, tak že vypukne válka, takhle to bylo řečeno a tak dále, že jo.*“⁸² Informátor pravděpodobně naráží na tzv. karibskou (nebo také kubánskou) krizi na počátku 60. let, při níž byly nuceni vojáci základní služby sloužit déle.

Období druhé světové války tak zůstává dalece jediným okamžikem v životních příbězích informátorů, kdy vědomě kontextualizují své vlastní prožitky s celospolečenskými událostmi. Tento cyklus je tedy podobně jako u Gitanů 'předchozí život' vnímán jako důležitější, než nedávná minulost. Důvodem může být stejně jako u Gitanů, že nacházejí v době institucionálních perzekucí zdroj skupinové identity. (Ostatně stejně jako Židé nacházejí v šoa zdroj identity své.)

4.2 Období II. světové války v životních příbězích informátorů

Slovenská republika byla v letech 1939 až 1945 satelitem nacistického Německa. 18. března 1939 obě strany podepsaly tzv. Schutzvertrag, který reguloval vzájemné vztahy. Slovenský stát, jak je nacistická Slovenská republika nazývána, se zavázal plnit nařízení druhé strany. Vedle známé a bohužel důsledně provedené genocidy Židů⁸³ se jednalo i o celou řadu směrnic a nařízení perzekuuujících Romy. Nebudu se zde o těchto více rozepisovat, nejpodrobněji se ve vztahu k Romům o nacistické perzekuci na Slovensku rozepisuje Hübschmannová (2005).

Autobiografická vyprávění informátorů pokrývají téměř veškeré formy diskriminace, pronásledování a omezování osobní svobody, se kterými se Romové za doby slovenského státu setkávali. Zde se vedle obsahu jejich výpovědí pokusím zaměřit na jejich formu, strukturu, chronologii apod. V případě postřehů k válečnému vyprávění Margity G. nebudu vycházet z jejího autobiografického narativu (kde válku zmiňuje jen okrajově na požádání), ale z druhé nahrávky v českém jazyce, kde se válce věnuje nejobsáhleji.

⁸² (nahrávka č.: 2010-03-16-02)

⁸³ Na Slovensku před válkou žilo kolem 80 000 Židů, z nichž se po válce vrátilo jen kolem 5 000 osob. (Hübschmannová, 2005: s. 52)

4.2.1 Periodizace války

Zajímavým momentem byl už samotný úvod vlastních životních příběhů. Starší ročníky před popisem příchodu německých vojsk do své vsi uvedly několik poznámek k životu ve vsi před tímto zlomem. Verona K. (1932) o něco obsírněji, Emilie T. (1933) alespoň jednou větou. Zato mladší ročníky zahájily své vyprávění rovnou příchodem německých vojsk - Anna B. (1936): „*No a tak.. sar avle kola Němci ke amende, ta ile le dades mires the le papus.*“⁸⁴ Michal F. (1939): „*Takhle. Bylo mi čtyry a půl roku, jako dítě, než než ty Němci překročili hranici normálně z toho Slovenska, hranici Slovenska.*“⁸⁵

Až příchod německých vojsk na území Slovenska je shodně všemi informátory vnímán jako začátek války. V srpnu 1944 obsadila Slovensko německá vojska, aby potlačila Slovenské národní povstání a zneškodnila partyzánské hnutí. Pro Romy ve Slovenském státě tak začala nejkritičtější část války. Informace o bojích, které se odehrávaly v jiných zemích, jim přístupné nebyly a různá restriktivní opatření si nedávali do přímé souvislosti s německými vojáky. Navíc nejsou zasaženi majoritní kolektivní paměti, která byla systematicky ovlivňována vzdělávacím systémem a sdělovacími prostředky. Např. Emilie T. popisuje začátek války následovně: „*A sar imar začind'as e vojna, o partizáni, tak jon imar phirenas te rodel le partizánen. A kaj pes rakhelas, ta odoj imar le manušen križinenas. Mučinenas.*“⁸⁶

Rozdílného vnímání délky války si ve své práci všimá i Sadílková (2003: s. 24-25), která nabízí ještě jiné vysvětlení. Vidí souvislost mezi významy romského slova 'mariben' a termínem válka / vojna. 'Mariben' totiž vedle 'války' znamená především 'boj', čili se nabízí hypotéza, že tak Romové na Slovensku začali označovat až období, kdy se na jejich území začalo bojovat. Navíc tazatel ptající se v romštině na *mariben* může pak dostat odpověď týkající se jakýchkoli bitek, ale ne bezpodmínečně nutně se dozví informace k válce.

Periodizace války byla také jedno z témat, u kterého se střetl pohled pamětníků a pohled zaměstnanců MO ČR a ČSSZ.⁸⁷

⁸⁴ (nahrávka č.: 2010-07-24-01) „No a tak.. jak přišli ty Němci k nám, tak vzali mého tátu i dědu.“

⁸⁵ (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

⁸⁶ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „A jak už začala ta válka, ty partyzáni, tak oni už chodili hledat partyzány. A kde se nacházel, tak tam už lidi křižovali. Mučili.“

⁸⁷ Více v kapitole 5. Paměť jako důkaz na s. 70.

4.2.2 Struktura válečné části životních příběhů

Z výpovědí informátorů vyplývá, že své vzpomínky na válečné období neverbalizují poprvé, ba naopak, jsou někdy součástí i jejich každodenního života jako sociální korektiv. (k tomu více v kapitole 4.4 Vypravěčská tradice na s. 59) V důsledku to znamená, že strukturu a nejspíš dokonce i konkrétní slova pro své vyprávění už jednou našli, a mně jen reprodukují, co už sdělovali mnohokrát. Nasvědčuje tomu i časový průběh vyprávění, kdy nenastávají prodlevy, ve kterých by se informátoři rozvzpomínali. S menším úvodem nebo bez něj, se dostávají rovnou k první epizodické vzpomínce na válku.

Vyprávění o válce v průběhu času nezůstávalo neměnné, ovlivňovaly jej jednotlivé vyprávěcí situace, reakce publika a v neposlední řadě docházelo i k přehodnocování a kontextualizování jednotlivých jeho částí pod vlivem nových informací. To je z části proces nevědomý související s fungováním paměti jako takové, kdy údaje uložené v dlouhodobé paměti jsou po celý život člověka mimovolně dál zpracovávány. (Plháková, 2003: s. 195) Výchozí pro sdělovaný životní příběh je tak jednak vyprávěcí tradice prostředí, z něhož dotyčný/ -á pochází (k tomu opět více v kapitole 4.4 Vypravěčská tradice na s. 59), a konkrétní vzpomínky, které byly vyhledány z dlouhodobé paměti.

Proces vyhledání popisuje obecná psychologie jako bezděčné nebo záměrné vyvolání informací do vědomí člověka. (Plháková, 2002: s. 195) U informací/ vzpomínek, u nichž se reprodukce zdaří, jsou paměťové stopy vedoucí k těmto v dlouhodobé paměti silné nikoli vybledlé. Posilování paměťových stop má dvě příčiny. Je-li vzpomínka opakovaně reprodukována, jsou paměťové stopy posíleny tímto připomínáním si.⁸⁸ Vedle toho pak platí, „že čím víc je určitý zážitek zraňující, tím větší je pravděpodobnost jeho zapamatování.“ (Plháková, 2002: s. 228)⁸⁹ Vzpomínky informátorů ovlivnilo obojí – válečné události byly pro ně bezpochyby traumatizující, čímž bylo jejich vybavování do vědomí podpořeno, a vedle toho se opakovaným verbalizováním v paměti ustálily. Ke konkrétním epizodickým vzpomínkám, jejich kontextu a struktuře nyní několik poznámek.

⁸⁸ Člověk může do své paměti včlenit i zpětně některé události z dětství, vytvořit si k nim i obrazové představy a být přesvědčen o jejich pravdivosti, aniž by se mu přímo osobně staly. Tak zvanou falešnou vzpomínku zmiňuje např. Plháková (2003: s. 222), když cituje případ jednoho svého kolegy. Dotyčný do svých patnácti let měl v hlavě živou vzpomínku, jak jej chtěli coby dvouleté batole unést. Když mu bylo patnáct let, jeho tehdejší chůva se v omluvném dopise přiznala, že si únos vymyslela. Její hrdinský čin záchrany malého chlapce se ale v rodině tradoval natolik, že si k němu chlapec vytvořil i naprosto konkrétní vizuální vzpomínky.

⁸⁹ Samozřejmě nepřekročí-li traumaticita jistou hranici, která je u každého individuální, a za níž už lze diagnostikovat psychické poruchy související s vytěšňováním bolestivých vzpomínek.

Vyprávění informátorů sestává vždy z několika hlavních epizodických vzpomínek, které mají dějovou linii a vypravěč/ -ka jí věnuje detailnější pozornost. Vedle těchto obsáhlejších vzpomínek pak zaznívají témata, události, pocity, které vyprávění dokreslují, nemusejí však vždy souviset s hlavními epizodickými vzpomínkami, u informátorů je vidět individuální míra, nakolik jsou tyto součástí dějové linie a nakolik jsou umístovány bez zjevných souvislostí. Mnohdy se jedná o témata a zážitky týkající se celého období války, nebo jeho části, a vypravěč/ -ka se k těmto často vrací i opakovaně.

Hlavní epizodické vzpomínky mají většinou velice traumatizující charakter a bezprostředně se týkají života informátorů. Tak např. jedna ze stěžejních vzpomínek Verony K., kterou své vyprávění začíná, se vztahuje možná dokonce ještě k předválečné době.⁹⁰ Informátorka v ní popisuje úmrtí matky, ke kterému se dostává hned ve druhé větě: „*Narod'ind'om Marhaňate. No. Ačhiľam pal amari daj, hoj sas te perel tele, te rodzinel, a joj sas phari kajsi* (ukazuje velikost břicha), *no ta la čhind'a e korba pal o per* (ztišila hlas) *a kavka. Ligende la andre špitaľa, a oj muľa. The koda čhavoro the oj.*“⁹¹ Pro umístění této vzpomínky na samotný začátek vyprávění se nabízí interpretace, že informátorka chtěla tento traumatizující okamžik svého života sdělit co nejdříve, aby „to měla již za sebou“ a nemusela se k němu vracet, což už také nečinila. Jen dvakrát matku ještě zmínila ve výčtu osob, o které během války přišla (což mimo jiné naznačuje, že událost informátorka dává do souvislosti s válečným obdobím): „*Miro papus muľa, e daj muľa andre koja dar. E daj muľa, o phral muľa. Koda mek muľa.*“⁹² Vedle toho je ale možná i interpretace, že se jedná o přirozený začátek vyprávění, kdy životní příběhy informátorů mají svojí logiku, podle níž jsou epizodické vzpomínky vybírány a vyprávěny. Chronologičnost je jen jedním z klíčů výběru a řazení.

Emilie T. jako svoji první epizodickou vzpomínku popisuje výslech své rodiny, když německé jednotky hledali partyzány: „*No a sar pes pal'is varesar hinke dodžandle, ta lile mire dades he mira da le čhavenca amenca. Hoj mra dake ehin bratcencos oda partizáňos. Ta thode peršo mire dades andro řada, mira da a postupňe le čhaven amen savoren.* (ukazuje) *No a kamenas amen te viľinel ola vysoké Němci, gestapáci. A mre dadeskro bačis, jov avelas andal o veš kaštenca. A jov sar dikhl'as, hoj andro šoros hin miro dad, miri daj le čhavenca amenca a jov vičinelas: Halt! Halt! Nicht schießen! Mek akana peske pametinav. Halt! Nicht*

⁹⁰ Že se jedná o předválečnou událost jednoznačně z vyprávění nevyplývá, lze se to spíše dohadovat vzhledem k věku informátorky v předmětnou dobu a k okolnosti, že byla její zraněná matka (Romka) odvezena do nemocnice. Pokud se tato událost stala za Slovenského státu, tak spíše na jeho samotném počátku.

⁹¹ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „Narodila jsem se v Marhani. No. Zůstali jsme po mamě, aby __, rodit, a ona byla těhotná takhle (ukazuje velikost břicha), no tak jí spadla na břicho korba (ztišila hlas) a tak. Odnegli jí do nemocnice, a ona umřela. I to děťátko, i ona.“

⁹² (Tamtéž) „Můj děda umřel, máma umřela z toho strachu. Máma umřela, bratr umřel. Ten ještě umřel.“

schießen! *No a jov doavilas, čhid'as oda kašt tele pal o phiko a jov phend'as, že našmejinen les te viĥinel, že miro dad na džanel nič. že amen partizažen na dikhl'am, partizažendar na džanas, jo.*⁹³ Obdobné zážitky spojené s hledáním partyzánů zmiňují informátoři jednotně, protože se v těchto chvílích se svými blízkými ocitli bezprostředně v ohrožení života. Tyto epizodické vzpomínky pak obsahují detailní informace i o tom, kdo se kde v daný okamžik nacházel, nebo jakými jazyky se hovořilo.

Velice rychle se k první emotivně vyhocené a podrobně popsané vzpomínce dostává i Anna B. Její autobiografie začíná: „*No a tak.. sar avle kola Němci ke amende, ta ile le dades mires the le papus. Varekhaj andro veš, [...] andro veš a buter sare korkore na dikhl'am. Pal'ik le papus mukhle, avl'a khere. Amen samas o čhave, samas eña čhave. A on savoren amen ile, la da the amen, avile varesave motoriha a odoj sas avka sar kana.. sar kana vařico pañi, sar tad'olas o pañi andre kajso kotlos baro. Mušindžam te čhivel pal amende savoro tele, o gada, a čhivkerde andre ajsi koda pañi, kaj tad'olas koda pañi. Amen samas odoj nange a pali ile amen te strihinel o bala. Savore, o čhave, la da, savoren the bibi odoj amenca esas.*“⁹⁴ Zmiňuje absenci otce a jeho otce, což s největší pravděpodobností celou rodinu paralyzovalo, a nevědomost o jejich stavu byla jistě velice stresující. Hned vzápětí se pak Anna B. dostává k citované hlavní epizodické vzpomínce, kdy se celé její rodině a nejen jí dostalo velkého ponížení formou nuceného hromadného mytí bez ohledu na pohlaví a věk zúčastněných. A následně byly všem ostříhány vlasy.

Dalo by se říci, že „dějovým vrcholem“ příběhu Michala F. je jeho zranění, z něhož si odnesl doživotní zdravotní problémy. Při našem prvním setkání nám tuto traumatizující vzpomínku sdělil ještě dříve, než jsme s ním vstoupili do bytu. Životní příběh nahrávaný během druhého setkání strukturoval ovšem už s vypravěčským nadhledem. Možná i pod vlivem vědomí, že o jeho největší válečné újmě už víme, se mu podařilo udržet vypravěčskou linii a postupně líčil události, které vedly až k jeho zranění: „*Utekli jsme zkrátka do.. do lesa. Ten les se jmenuje Kalinec. [...] Při tom útěku máma jako.. mně bylo čtyry a půl roku, tak mě měla na rukou, že jsem nestačil s nima jako. [...] No tak máma mě vzala na ruku. No a to*

⁹³ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „No a jak se potom nějak ještě dozvěděli, tak vzali mého tátu i mojí mámu s námi s dětma. Máma má bratrance partyzána. Tak postavili nejdřív mého tátu do řady, mojí mámu a postupně nás všechny děti. (ukazuje) No a chtěli nás zastřelit ty vysoký Němci, gestapáci. A tátův strýc, on se vracel s dřívím z lesa. A on jak uviděl, že jsme táta, máma s náma dětma v řadě, a on křičel: Halt! Halt! Nicht schießen! Ještě teď si pamatuju. Halt! Nicht schießen! No a on doběhl, shodil si to dříví z ramene dolu a řekl, že ho nesmí zastřelit, že můj táta neví nic, že my jsme partyzáni neviděli, od partyzánů nevíme, jo.“

⁹⁴ (nahrávka č.: 2010-07-24-01) „No a tak.. jak přišli ty Němci k nám, tak vzali mého tátu i dědu. Někam do lesa, [...] do lesa a víc jsme je samotný neviděli. Pak dědu pustili, přišel domů. Byly jsme děti, bylo nás devět dětí. A oni nás všechny vzali, mámu i nás, přijeli nějakými auty a tam bylo tak jako.. jako když vařící voda, jak se vařila voda v takovym velkym kotli. Museli jsme si všechno sundat, oblečení, a naházeli to do té vody, kde se vařila ta voda. My jsme tam byli nazí a pak nás vzali na stříhání vlasů. Všechny, děti, mámu, všechny, i teta tam s námi byla.“

právě že sice jako nějak při tom spěchu normálně zkrátka máma zakopla a někde, já nevím od čeho ona zakopla. Takže se mnou spadla. Spadla normálně zkrátka no a měl jsem úraz tý nohy, ale nevím.. nevím kompletně normálně zkrátka, že bylo strašně mě ta noha začala bolet, začal jsem rvát. Tak pro nich to bylo špatný, protože bylo to slyšet a byli bysme prozrazení, kde jsme. No ale utěšovala mě máma a tak dále a tohleto a tamto.“⁹⁵ Událost je pro Michala F. stěžejním okamžikem jeho dětství, ba jeho celého života. Díky pravděpodobně zlomené noze, která nebyla ani po válce odborně ošetřena, nemá na levé noze zcela vyvinuté lýtko a má ji o tři centimetry kratší, což mu vedle celoživotních bolestí způsobuje např. ve stáří problémy s páteří.

Další hlavní epizodické vzpomínky informátorů jsou neméně traumatické než ty, které zmínili na prvním místě. Verona K. obdobně jako Anna B. popisuje hromadné mytí v *parovni*⁹⁶ a nedobrovolné ostříhání vlasů. Pokouší se zároveň prožité ponížení zdůvodnit a uvádí, že příčinou hromadného mytí bylo podezření, že Romové mají vši. Nevylučuje, že někteří z nich vši mít mohli vzhledem k nedostatku, v jakém tenkrát Romové žili. To vše však samozřejmě nevnímá jako omluvu pro tak bezohledné a ponižující zacházení: „*Ta sas les igen baro kher. Kodoj __ parovňa te amen te moras. O čhave avrethe, o murša the o romňa* (ukazuje rukama, že muži na jedné a ženy na druhé straně). [...] *Darekana le Romen sas džuva. Bo na sas kavka sar adad'ive, hoj hin man* (otevřela peřinák vedle sebe a ukazuje na prádlo). *No, ta sas darekas džuva a mušinahas pes kavka te čhivel tele. Nangori. Amen džahas tut te morel. Mušinehas tut te džal te morel. Kajsi vana bari. Oda trin džeňa andr'oda has, andre koja vana. Savore trin mušinahas te morel. Ov dikhenas amenge o šera.* (rukama si rozhrnuje vlasy na hlavě) *Kavka amen mukhle.* [...] *Jekha romňa, mira biba, kajse bala la sas!* (ukazuje) *Oj pes vičinelas Gustaňa. Aľe kajse bala la sas. Te oj na hoj la dareso kerde o Němci, aľe pal o bala rovlas. The la štrihinde kavka.*“⁹⁷

Zde je na místě poznamenat, že klíčovost zážitků je vždy nutné hodnotit optikou informátora. Hromadná dezinfekce by se z pohledu majoritní společnosti nemusela jevit

⁹⁵ (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

⁹⁶ *Parovňa* je slovenský termín označující mobilní dezinfekční stanici, ve které se likvidovaly vši jako hlavní zdroj tyfu. Jednotky byly součástí armádní výzbroje, kdy na frontách byli vojáci na vši náchylní. Během druhé světové války pak byly stanice využity ve velké míře proti zabránění šíření tyfových epidemií a byly vysílány především do romských osídlení. Viz ilustrace jako příloha č. 3 na s. 93.

⁹⁷ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) Tak měl velikánský dům. Tam __ parovňu, aby som se myli. Děti jinde, muži i ženy (ukazuje rukama, že muži na jedné a ženy na druhé straně). [...] Dříve měli Romové vši. Protože to nebylo jako dneska, že mám (otevřela peřinák vedle sebe a ukazuje na prádlo). No tak měl někdo vši a museli jsme takhle se vysvlíct. Nahá. Šli jsme se ti umýt. Musela ses jít umýt. Taková velká vana. To tři lidi v tom byli, v té vaně. Všichni tři jsme se museli mýt. Oni nám prohlíželi hlavy (rukama si rozhrnuje vlasy na hlavě). Takhle nás nechali. [...] Jedný ženě, mý tetě, takový vlasy měla! (ukazuje) Jmenovala se Gustaňa. Ale takový vlasy měla! Tak ona ne že jí něco udělali ty Němci, ale kvůli těm vlasům brečela. I jí je takhle ustříhli.

v porovnání s jinými válečnými osudy jako tak traumatizující, pro Romy však bez pochyby byla. Vysvětlení podává např. Hübschmannová (1999), která popisuje zdrženlivost v tradičních romských rodinách. Nebylo běžné, aby děti viděly své rodiče nahé, dokonce při koupání v potoce zůstávali oblečení. Takto nahlíženo muselo být hromadné obnažení všech členů širší rodiny velice ponižující. Zažité trauma tak může zůstat nepochopeno někým, kdo není obeznámen s kontextem, jako tomu bylo např. v případě zaměstnanců ČSSZ.

Emilie T. se vedle výslechu vlastní rodiny obšírně věnuje ještě jedné události, když byli po nějaké době partyzáni chyceni, mučeni a zastřeleni: „*Ande len. Tel jekh thode jag, kašta, phagerde, he labarde a figinde les a labarenas leske o pindre. A amen o čhavore dikhahas.* (zastřený hlas a slzy v očích) *O jakha peske chudahas, rovahas. Avka les oda vajdas hinke prevakerde, lile les tele a chudle te mučinel. Savore trine dženen marnas, mučinenas len.*“⁹⁸ Zastřelili je v blízkosti Velké Lomnice poté, co je nejdřív donutili si vykopat vlastní hroby. Okamžiku, kdy byli chycení partyzáni přivedeni do obce a mučeni, byla Emilie T., jak i sama říká, přítomna. Že byla očitým svědkem, naznačoval i její roztřesený hlas a slzy v očích při popisu této scény. Dalšímu vývoji již nejspíš nepřihlížela, protože není pravděpodobné, že by byli všichni z obce spolu s partyzány převezeni na místo jejich poprav. I rozrušení Emilie T. se v této části vyprávění zklidnilo, což lze interpretovat právě tak, že dohru události zná z vyprávění. Je však zcela logické, že i toto do svého vyprávění zahrнула.

Mimochodem hledání partyzánů zmiňuje i Margita G. Je to jedna z jejích nejkonkrétnějších vzpomínek na válku, vlastně jediná konkrétní vzpomínka, která je lokalizována a kde uvádí i zúčastněné osoby. Popsala ji však v rozhovoru o odškodňování, do svého životního příběhu ji nezařadila: „*Sas mira bibakero rom partizanos. Ov čoro aviľa jekhe kamaratoha gadžeha a mek jekh Rom partizanos. Avile čore, denašle, ale pro graja, uče sas, normalně sar partizana. A o Němci pal lende. Ale imar na džanas so te kerel. Garud'am opre pro podo les garud'am. E daj, e bibi, savore, thode len opre, thovkerde phusa _____. Amen darahas, bo avile o Němci a džanas kole puškenca a pro puški sas kola...* (ukazuje, že bodáky) [...] *Amen ča dikhahas, imar či na džal darekatar o rat. Ča dikhahas. No aľe o Deloro diňa, že na rakhle nič a že gele het.*“⁹⁹

⁹⁸ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „Přivedli je. Pod jednoho dali oheň, dříví nalámali, i zapálili a pověsili ho a opalovali mu nohy. A my děti jsme se dívaly. (zastřený hlas a slzy v očích) Oči jsme si zakrývaly, brečely jsme. Tak ho ten vajda ještě přemluvil, vzali ho dolu a začali ho mučit. Všechny tři bílí, mučili je.“

⁹⁹ (nahrávka č.: 2010-02-23-01) „Manžel mojí tety byl partyzán. On chudák přišel s jedním kamarádem gadžem a ještě jeden Rom partyzán. Přišli chudáci, utekli, ale na koních, vysoký byli, normálně jako partyzáni. A Němci za nima. Ale už nevěděli, co dělat. Schovali jsme ho nahoře na půdě jsme ho schovali. Máma, teta, všichni, dali je nahoru, nandali slámu _____. Báli jsme se, protože přijeli Němci a šli s těma puškama a na puškách měli ty...“

Dalšími epizodickými vzpomínkami informátorů byly zážitky, které pro ně díky jednoznačným obrazovým vjemům byly srozumitelné a snadno zapamatovatelné. Některé jejich zážitky z období nacistické okupace mohly totiž být pro ně - děti od čtyř do dvanácti let - nejednoznačné a často si tyto utřídili až časem pod vlivem vyprávění svých rodičů nebo i společenského diskurzu. Příkladem je např. znejistění Anny B., co to vlastně bylo za ozbrojené muže, kteří s nimi trávili noc v jejich domě a naháněli jí a sourozencům strach: „...*tak nás navečír takhle přines domu, abychom byli doma a voni mezi náma byli, seděli a to a koukali, jak co, co my děti budeme dělat. A tátu vyhodili a s náma tam zůstali. Tak to víte, jak jsme se báli, to jsme stejně nespali, protože byli mezi náma.*

P: A to byli nějaký partyzáni, co se tam schovávali, nebo..?

*Já vám nevím. Já bych řekla, že to byli Němci. Protože ty partyzáni snad by to takhle nevyváděli, já nevím.*¹⁰⁰

Před strachem z možného opakování nepříjemných a často život ohrožujících střetů s německými vojáky se Romové na Slovensku začali ve velké míře schovávat. Výjevy, které zmiňují všichni informátoři, se týkají buď počátku skrývání, kdy často rodina jen s nejnútnejším prchla z domova. Nebo se týkají návratu z úkrytů, kdy mnozí své domky našli ve velmi zničeném stavu. Emilie T. popisuje počátek skrývání následovně: „*No a amen andal o khera mušinahas te denašel. Ajsa hed'os ehas a odoj chande oda tuneli. Ty výkopy. No a odoj hordinde o phusa, o duchni, o paňa he avka džanas odoj, hoj amen garuvenas, aľe brižal'endar. Džanes, so brižal'i, vo trávu, tu.. ta ola pro vudar, hoj te na odoj švicinel, hoj te na amen aven, te na amen murdaren.*“¹⁰¹ Při útěku do úkrytu došlo také k již popsanému zranění Michala F. z Kečkovců. Jeho rodina utekla nejdříve do lesa zvaný Kalinec a pak dál do lesa, kterému začali pro vysoký počet lip říkat lipový: „*Jako moje rodina a rodina těch Lolových. Tak to vykopali bunker, bunker jsme vykopali a .. já jsem to nekopal, rodiče a ještě to, ty chlapi vykopali bunker a zamaskovali a tam jsme byli.*“¹⁰² Anna B. s rodinou zase našla v Dukovcích útočiště u místních hospodářů: „*Amen samas avka kole gadženca amarenca andal o gav sar kana kamaradi a savore amen phirahas lenge o bandurki te kopal'inel pre maľa. Miri daj a amen o čhave save samas bareder lenge pomožinahas. Amen džanenas. Ta*

(ukazuje, že bodáky) [...] My jsme se jen dívali, jestli už z někoho nejde krev. Jen jsme se dívali. No ale Bůh dal, že nenašli nic a že odešli pryč.“

¹⁰⁰ (nahrávka č.: 2010-07-24-01)

¹⁰¹ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „No a my jsme museli utíkat z domů. Takový kopec byl a tam vykopali ty tunely. Ty výkopy. No a tam nanosili slámu, peřiny, vodu a tak jsme šli tam, aby nás schovávali, ale od trávy. Víš, co je *brižal'i*, vo trávu, tu.. tak tu na dveře, aby tam nesvítlo, aby na nás nepřišli, aby nás nezabili.“

¹⁰² (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

*rovenas ola gadže, hoj amenca kavka keren. Ta ile amen andre koja pivňica. Esas len bari pivňica, kaj kavka sar kana tel o kher.*¹⁰³

Obdobně jako útěky byly pak pro děti čitelné i výjevy, které se jim naskytly po návratu do zničených domovů. Rozpadlé domovy a na pozadí scenérie nárek rodičů byly i malé děti schopny jednoznačně identifikovat, jako negativní situaci. Že při popisu vychází z vlastních vzpomínek, je zřejmé i např. z vyprávění tehdy čtyřletého Michala F.: „*Vrátili jsme se jako domu. Tam bylo, tam bylo sice takový, že ten barák, který byl zničenej... to byl dřevěnej barák, že jo, jsme měli dřevěný baráky. [...] Pamatuju si akorát to, že tam bylo nákladní auto, který to bylo, tam stálo. U těch voken, že jo. To si pamatuju. Zbraně rozházený normálně zkrátka po tý, po zemi a tak dále, že jo.*“¹⁰⁴

Kromě hlavních epizodických událostí a některých dalších konkrétnějších vzpomínek informátoři zmiňují témata a pocity, kterými jednotlivé výrazné zážitky pojí dohromady. Míra začlenění těchto vjemů do dějové linie je individuální. Někteří, jako např. nejstarší Verona K., tyto uvádějí bez návaznosti na okolní děj, opakem je např. nejmladší Michal F., jenž uvádí téměř vše v souvislosti s vyprávěným příběhem. Domnívám se, že se zde odráží zkušenost jednotlivých informátorů s literární tradicí majoritní společnosti a míru přizpůsobení formy svého vyprávění této.

Verona K. nejčastěji zmiňuje znásilňování žen, kdy nepopisuje podrobněji žádný konkrétní incident, jen se vždy zmíní o bezmoci, když Němci přicházeli a brali si, co chtěli. Blíže se zmiňuje jen o jedné ženě, která s Němci chodila za peníze. Ale zdůraznila, že se nejednalo o Romku. Minimálně šestkrát během popisu válečného období připomněla: „*O Němci sako rat! Na sas odoj rat te o Němci te na obsad'inen o kher.. o khera no a sava chudenas, oda sas leskeri. A te na ta lenas kodoj pre koja cimra pengeri, kaj len sas kajsi bužňa. Kedvenas le čhajoren a kavka odoj.. kerenas, so kamenas.*“¹⁰⁵ Dalšími tématy, kterými prokládala konkrétní vzpomínky, byly hlad, bída, zima, nedostatek oblečení a k závěru i umírání a zabíjení. Dvakrát se ještě vrátila i ke stříhání vlasů. Popisovala i příchod ruských vojáků a jakou z něj měli radost. Obratem se však vrátila k tématu chudoby, kdy ruští vojáci viděli, jak bídně žijí, a její romští sousedé je prosili o pomoc. Informaci uchopitelnou pro

¹⁰³ (nahrávka č.: 2010-07-24-01) „My jsme byli s těmi gadži našimi z vesnice tak jako když kamarádi a všichni jsme jim chodili kopat brambory na pole. Moje máma a my děti, co jsme byly větší, jsme jim pomáhaly. My jsme uměly. Tak ty gadžové plakali, že s náma takhle jednají. Tak nás vzali do takovýho sklepa. Měli veliký sklep, kde tak jako když pod domem.“

¹⁰⁴ (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

¹⁰⁵ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „Němci každou noc! Nebyla tam noc, kdy by Němci neobsadili dům.. domy no a kterou chytily, ta byla jejich. A když ne tak tam brali na tu svojí cimru, kde měli takovou synagogu. Znásilňovali dívky a tak tam.. dělali, co chtěli.“

zaměstnanec ČSSZ (potažmo MO ČR) o příchodu ruských vojáků a tedy o konci války zmiňuje vlastně jen na okraj, protože mnohem relevantnější pro ni samotnou byl fakt, že se na její socioekonomické situaci vlastně vůbec nic nemění.

Obdobně i Margita G. své vyprávění často prokládá nekonkrétními popisy zimy, hladu a nemocí. Záchytným bodem při líčení těchto pocitů je pro ni jen okamžik, kdy se nemoc týkala její mladší sestry: „...*ta esas kajci bari kl'aštora sas a kodoj sas... strašno sas kodoj. Pañi na sas, o čhave nasval'onas o cikne. Esas len tifusis. Bare nasvale sle, bokhale, načisto, nič. Zkušind'am kodoj strašne. Man hi.. E daj amen sas, o dad a samas duj čhave. Me somas phureder a e pheñ miri sas o berš terneder a joj avka nasval'i'a čori, kaj e daj na stačinelas te late te thovkerel farla pal o per la dukhalas.*“¹⁰⁶

Hlad je pak pro mnohé uchopitelný paradoxně přes popis stravy, často i s doplněním postupu přípravy. Ač se o jídle ve svých vzpomínkách zmiňují všichni, někdy nelze přesně určit, které doby se vzpomínky týkají. To je i celkem logické vzhledem k tomu, že člověk musel alespoň v minimálním množství jíst kontinuálně, ať už válka byla nebo ne. A strava přístupná Romům před nebo po válce, nebyla příliš odlišná od té válečné. Verona K. popisuje stravu během války, nebo těsně po válce takto: „*Amen chahas koja pokriva kavka la čurahas (ukazuje) Oda mek avke šil'al'i mek te ačhav, te tuke me kada cigañinav. Kavka čhingehas pe pro kotorore, te dareko delas odoj trin bandurki, ta thovahas te tad'ol koja pokriva a kola bandurkici čhivahas andre koda. Ale nič andre na sas. Ča čisto pañi the koja, kola duj trin bandurki the koja pokriva. Koda l'udos chanas!*“¹⁰⁷

Anna B. se ke stravě za války dostává přes nepříjemný zážitek s německými vojáky: „*E daj kavka amenge tad'a koja fizol'a bandurkenca. Oda sas kavka jevende, pametinav. A o čhave kamahas te chal sigeder a oda sas vařico. [...] A ta thovahas o čhave ole kastrulkoha andro jiv avri, amenge te šil'al'ol a on amenge andre koda kopal'inenas. O Němci. Kopal'inenas amenge andre koda čaroro.*“¹⁰⁸

Jídlo je základní potřebou každého člověka a hlad je pocit velice nepříjemný. Mnozí by mohli namítnout, že ve srovnání s jinými válečnými zážitky, není až tak extrémní.

¹⁰⁶ (nahrávka č.: 2010-02-23-01) „...tak byl takový velký klášter byl a tam byl.. strašný to tam bylo. Voda tam nebyla, děti onemocněly malý. Měly tyfus. Strašně nemocný byly, hladový, špinavý, nic. Zkusili jsme tam strašně. Mám.. Měly jsme mámu, tátu a byly jsme dvě děti. Já jsem byla starší a sestra moje byla o rok mladší a ona tak onemocněla chuděra, že máma jí nestíhala pokládat hadr, na břicho jí bolelo.“

¹⁰⁷ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „My jsme jedli ty kopřivy, takhle jsme jí krájeli (ukazuje). Ať umřu, jestli ti lžu! Takhle se nakrájela na kousky, a někdo tam dal tři brambory, tak se daly vařit ty kopřivy a ty brambůrky se jsme přidali do toho. Ale nic jiného tam nebylo. Jenom čistá voda a ta, ty dvě tři brambory a ty kopřivy. A to lidi jedli!“

¹⁰⁸ (nahrávka č.: 2010-07-24-01) „Máma nám takhle uvařila fazolačku s bramborama. To bylo takhle v zimě, pamatuju. A jako děti jsme chtěly jíst rychleji a bylo to horký. [...] A tak jsme to my děti s kastrolem daly ven do sněhu, aby nám vystydla a oni nám do toho kopalí. Němci. Kopalí nám do tý mističky.“

Domnívám se, že strava vedle traumatických vzpomínek v životních příbězích zaujímá své místo ze dvou důvodů. Jednak je-li nějaký pocit (ať už hlad nebo zima) v nějaké době kontinuální, jedná se o informaci výraznou, zprostředkovanou smyslovými vjemy, a tudíž je její uložení do dlouhodobé paměti téměř jisté. Stálost paměťových stop k této informaci pak zaručí opakované vyvolávání této vzpomínky do vědomí. Především v kontrastu s dnešní hojností, kterou si ve stravě mohou dopřávat i lidé z ekonomicky slabších rodin, je informace o tom, co byl člověk v minulosti nucen jíst, aby nezemřel hladu, stále nově kontextualizována a verbalizována. K tématu viz více v kapitole 4.4 Vypravěčská tradice na s. 59.

Obdobně jako u struktury celkového životního příběhu Anny B. a Michala F. je vidět i u struktury části věnované válce, že se přidržují časové osy a koncipují svá vyprávění lineárně s popisem příčin a důsledků jednotlivých událostí. Naopak Emilie T., Margita G. a především Verona K. popisují období války cyklicky a neměnně, jak popisuje i Gay y Blasco tzv. 'předcházející život'. Konkrétně např. v tomto směru nejvýraznější vyprávění Verony K. má jen jakýsi nástin chronologie, kdy období začíná příchodem Němců, před nímž zmiňuje úmrtí matky, a na závěr se dostává i k příchodu osvoboditelů Rusů, i když se pak zase vrací k nacistickým zločinům. Ale podrobněji nahlíženo není vyprávění popisem vývoje od okamžiku A do okamžiku B. Mezi začátkem a koncem války zmiňuje několik výrazných zážitků a tyto prokládá událostmi, stavy a pocity, které zažívala po celou dobu války, nebo alespoň po její část.

4.2.3 Vypravěčská perspektiva

Zajímavá je na válečné části vyprávění vypravěčská perspektiva jednotlivých informátorů, která se při opuštění válečného období mění. Všichni informátoři ve větší či menší míře popisují nacistickou perzekuci a život během ní v množném čísle z pohledu 'nás'. Na konkrétních příkladech lze vidět, že jsou tak zahrnovány buď celé rodiny – Anna B.: „*Savorenge o bala čhingerde a amen kavka samas nange. A sar ile kola gada, ta dine amenge, kaj amen te uras andre koda.. andre kola gada. Na džanav soske kavka amenca kerenas.*“¹⁰⁹ Nebo je do zájmena 'my' zahrnuta celá skupina dětí/ sourozenců – Emilie T.: „*Ta thode peršo mire dades andro řada, mira da a postupně le čhaven amen savoren.*

¹⁰⁹ (Tamtéž) „Všem ustříhli vlasy a my jsme tam tak byli nazí. A jak vzali to oblečení, tak nám dali, abychom se do toho oblíkli.. do toho oblečení. Nevím, to s náma dělali.“

*(ukazuje) no a kamenas amen te vilinel ola vysoké Němci, gestapáci. [...] A jov sar dikhl'as, hoj andro šoros hin miro dad, miri daj le čhavenca amenca a jov vičinelas.*¹¹⁰

Domnívám se, že vypravěčská perspektiva z pohledu 'my' souvisí právě s viděním sebe sama jako součásti dětského/ rodinného kolektivu. S dětmi ve finále bylo i zacházeno jako se skupinou a všichni informátoři měli v době války mladší a vyjma Verony K. i starší sourozence. Toto vysvětlení užívané vypravěčské perspektivy mi přijde pravděpodobnější, než že by souvisela s kolektivním osudem Romů za války a jeho zdůrazňováním. V první osobě jednotného čísla pak vypráví informátoři jen v okamžiku, kdy se nějaká událost týkala pouze jejich osoby (tak např. Michal F., když se zranil), nebo když svoji roli nějakým způsobem vyzdvihovali. To potvrzuje i vyprávění Margity G., která v něm při popisu svého dětství válku sice nezmiňuje, ale přesto o svém dětství hovoří spíše o své rodině a o sobě jako její součásti: „*The amen samas čisto, me somas čisto. Cikňori. Esas amen jekh vad'ocis kavka, aver vad'os kavka* (ukazuje). *Kaj sas amen skaminoro...*“¹¹¹ První osobu jednotného čísla používá, když popisuje, jak své matce pomáhala apod. Margita G. užívá jako jediná i perspektivu nezúčastněného pozorovatele, k tomu více na straně 73.

Co je však všem informátorům společné, je změna vypravěčské perspektivy v období dospívání, kdy se jejich osud individualizuje, nacházejí si partnery, vlastní pracovní příležitosti atd.

4.3 Poválečné vyprávění

Zatímco ve vyprávění po roce 1945 sdílejí informátoři stejnou vypravěčskou perspektivu, rozchází se jejich vyprávění po obsahové stránce. Nesdílejí už společný osud, jediným pojítkem zůstává přesun všech z rodných slovenských obcí do českých měst, avšak činí tak v různou dobu a za odlišných okolností. Zároveň všichni informátoři své poválečné vyprávění strukturují různým způsobem, někteří se zaměřují spíše na svůj osobní život, jiní zase na ten pracovní apod. Zdá se mi proto praktičtější se zde podívat na jednotlivé poválečné příběhy informátorů vždy uceleně.

Ke specifikování tematických okruhů v životopisných vyprávěních se ze své praxe orálního historika vyjadřuje i Miroslav Vaněk, který doporučuje následující členění na: „*oblast narátorovy původní rodiny a prostředí, v němž vyrůstal, vzpomínky z dětství*

¹¹⁰ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „Tak postavili nejdřív mého tátu do řady, mojí mámu a postupně nás všechny děti. (ukazuje) No a chtěli nás zastřelit ty vysoký Němci, gestapáci. [...] A on jak uviděl, že jsme táta, máma s náma dětma v řadě, a on křičel.“

¹¹¹ (nahrávka č.: 2010-07-26-01) „I my jsme byli čistý, já jsem byla čistá. Malinká. Měli jsme takhle jednu postýlku, druhou postel takhle (ukazuje). Kde jsme měli stoleček...“

zahrnující školní vzdělání i využití volného času, studium, profesní dráhu, veřejné působení (postavení, funkce) a soukromý život v dospělém věku spolu s osobními zájmy, vztahy a činnostmi preferovanými ve volném čase.“ (Vaněk, 2004: s. 97) Považuji za zajímavé, nakolik jednotlivé oblasti ve svých narativech pokryli informátoři tohoto textu a zda vůbec.

Jak už jsem jednou zmínila, Verona K. ve svém vyprávění zůstává stěžejně v období války. Dále nepokračuje ve vyprávění chronologicky, ale asociací se dostává k tématu odškodňování, kdy se podrobně zabývá nahrávací situací spojenou s podáním žádosti o odškodnění a zmiňuje i svoji nedůvěru ve vyplácení peněz. V té souvislosti uvádí i informaci osobního charakteru – počet svých dětí, kterým relativizuje výši získaného odškodnění. Asociací se následně vrací opět k době války a k bídě, ve které žili. Tu doslova demonstruje na příkladu, jak si tenkrát improvizovaně vyráběli v zimě boty z kusů látek. Můj dotaz co bylo pak dál, když válka skončila, opakovaně pochopila ve smyslu: kdy válka skončila: „*Ta koda tuke miri čhaj na phenava, kana pe skončind'a koda...*“¹¹² Po vysvětlení nedorozumění se rozhovořila o poválečném období, ale zůstala nadále v době svého těžkého dětství, odkud asociací přešla do současnosti, že vypráví-li dnes své vzpomínky např. rodině, nevěří jí. Na závěr zodpověděla konkrétní otázku, zda si pamatuje na příchod do Čech, ovšem její výpověď byla velice krátká a spíše bodovitá: Zmiňuje úmrtí členů rodiny, věk při příchodu do Prahy, děti v ústavu a uzavírá. „*No ta avlom kadaj a dži adad'ives som kadaj. Tak avka hin miri čhaj.*“¹¹³ Rukou na závěr naznačila ukončení nahrávání. Bodovité informace o její poválečné části života nechávají tušit, že témat k vyprávění by informátorka měla celou řadu, ale očividně byla od samého počátku nastavena jen na vylíčení válečných událostí. Ty na základě vybidnutí doplnila o obrazy chudoby, které by podle mého mohly tvořit spolu s válečnými vzpomínkami onen cyklus 'předcházejícího života', jak si jej všímá u Gitanos Gay y Blasco.

Emilie T. se během vyprávění o válce dostala asociací s německým jazykem ke svému aktuálnímu znalostem, mimo jiné uvádí i schopnost číst a podepsat se a vymezuje se tak vůči své starší sestře, která obojí neovládá. K dalšímu vyprávění z poválečného období musela být Emilie T. vybízena otázkami, na něž reaguje vždy poměrně krátce. Tématy byl soukromý život po válce, jak se žilo lépe a jak otec její sestře vystrojil svatbu, na které se seznámila se svým manželem hudebníkem. Do roka si jej vzala a svůj manželský život hodnotí Emilie T. kladně: „*Has man lačho rom. Rado pre ma cinelas. Rado man dikhelas. Le čhavendar pe*

¹¹² (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „Tak to ti moje zlatá nepovím, kdy skončila ta...“

¹¹³ (Tamtéž) „No tak jsem přišla sem a do dneška jsem tady. Tak to je moje zlatá.“

*starinelas. A andro duj bu'a phirelas!*¹¹⁴ Krátce hovoří i o svých dětech, z jedenácti jich má dnes osm, ale pro nedostatek práce pro Romy v ČR jí dva synové odešli do Anglie. Obě informace sděluje jen takto stručně a obšírněji je nerozvádí. Po rozhovoru o jejích motivech zůstat v Plzni a neodejít za nimi do Anglie se Emilie T. znenadání zmiňuje o odškodňování:

„... Me imar ča ačhav adaj. Imar phuri.

No, ta dživen adaj šukares, na, andro foros...

*Hm. Jaj bože, bože. Vareko peske chudľas, so cerpinde, chudle. A me na chudľom. Miri phen na chudľas. But džene, so manca andre jekh berš hin, ta na chudle taki. ...*¹¹⁵

Od odškodňování pak asociace Emilii T. vrátila ke vzpomínkám na válku a rozhovor jsme uzavřeli aktuálním tématem zdraví a umírání, kdy informátorka byla čtyři dny před naším rozhovorem na pohřbu své sestřenice.

Anna B. se během svého vyprávění přidržovala po celou dobu časové osy a odbočila-li do současnosti, dokázala se opět vrátit a navázat v místě, ze kterého vycházela:

„A tak jsme jedli bramboru a to kyselý mlíko. To nezapomenu. Víte, že mam ráda do ted'ka?

Kyselý mlíko..?

*Jo. Takový sedlý mlíko a udělám si jako kaši bramborovou a to a děti se mi smějou. Co to dělám. No a byli jsme zvyklý na takový jídla. No tak.. a kor ve válce, když to bylo. ...*¹¹⁶

Anna B. obdobně jako o válečné části svého života hovoří i o jeho dalších etapách. Nejdříve zůstává v dětství a popisuje chudobu, kterou demonstruje na vzpomínce, jak a čím zdobili vánoční stromeček. Vyzdvihuje v této době především svou učitelku, která ji podporovala. Obsáhlé a detailní jsou i výpovědi týkající se obživy rodiny, kdy otec spravoval boty, děda chodil lámat kamení lidem na stavby a ona doprovázela matku při zemědělských pracech u místních hospodářů. Vedle popisu se Anna B. občas pouští do interpretace některých jevů. Tak např. si všímá ohodnocení práce své matky: *„Ale když jste šla koupit to kyselý mlíko, ona hospodyně sebrala smetanu z toho mlíka a jenom to sedlý mlíko zůstalo. Tak když máma šla koupit vod někoho, tak za korunu ten hrnec mlíka. A pak máma pomáhala jim na poli, tak taky ten hrnec mlíka. I když celej den dělala na tom poli za ten hrnec mlíka! Co předtim platila korunu za to mlíko. Takže takhle i ty hospodáři člověka trápili, víte.*¹¹⁷

¹¹⁴ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „Měla jsem hodného muže. Rád mi kupoval. Měl mě rád. O děti se staral. A chodil do dvou zaměstnání!“

¹¹⁵ (Tamtéž) „... Já už zůstanu tady. Už (jsem) stará.

No, tak žije se vám tady dobře, ne, uprostřed města...

Hm. Jaj, Bože, Bože. Někdo si dostal, co trpěli, dostali. A já jsem nedostala. Moje sestra nedostala.

Hodně lidí, co je se mnou jeden ročník, tak nedostali taky...“

¹¹⁶ (nahrávka č.: 2010-07-24-01)

¹¹⁷ (Tamtéž)

Na dětství navazuje Anna B. líčením svého osobního života a nevyhýbá se ani soukromým sdělením, jako že např. otce své první dcery (vojáka z Prahy) nechtěla za muže a raději s dcerou zůstala u rodičů. V soukromé rovině zůstává Anna B. po celou dobu dalšího vyprávění, zaměstnání zmiňuje jen dvakrát – jednak popisuje svoji první práci na stavbě v Prešově, a pak v souvislosti s příchodem do Čech, kdy se sestrou reagovaly na výzvu náboráře z JZD v Černilově. Obsáhle Anna B. hovoří i o svém životě vdovy, kdy jsou středem jejího zájmu její děti a jejich rodiny. Zhodnocuje pracovní i osobní úspěchy svých dětí a rozebírá podrobně manželské problémy svého nejmladšího syna, které jí i aktuálně činí největší problémy. V těchto místech bylo nahrávání ukončeno, protože se týkalo soukromého života nezúčastněné osoby, která byla navíc ve vedlejší místnosti, a proto i Anna B. v závěru rozhovoru velice šeptala. Byla si tedy o zehavosti sdělování těchto informací vědoma, ale přesto o nich hovořila a zdůrazňovala svůj nesouhlas s nastalou situací.

Své vyprávění se Michal F., jak už jsem zmínila, na dvou místech snažil ukončit a musel být opětovně vyzván k pokračování a ujištěn, že nás zajímá i další děj. V obou místech se také mění jeho vyprávěčská perspektiva. O období války hovoří především v množném čísle zástupně za celou svou orientační rodinu. Pak nastává zlom, když je předmětem vyprávění jeho práce v Ostravě a pobyt na vojně, kdy hovoří v první osobě jednotného čísla. Další zvrát v jeho vyprávěčské perspektivě je spojen s okamžikem, kdy mu do života vstupuje jeho žena, a popisuje nadále jejich společný život. Manželka mu v této části také zasahuje více do vyprávění a doplňuje jej. V první osobě jednotného čísla se už pak Michal F. vyjadřuje jen v souvislosti s aktivitami, které zařizoval sám, jako např. shánění bytu pro rodinu. Bytová situace je přitom vodícím tématem celého následujícího životního příběhu, kdy manželé nehovoří o svém osobním životě, ale jak se kde museli zařídit, než dospěli do svého současného bytu (kde se i odehrával rozhovor). Převod bytu do osobního vlastnictví a s tím spojené praktické problémy, jež aktuálně řeší, byly také posledním tématem na závěr nahrávaného rozhovoru. Michal F. si byl po celou dobu nahrávání dobře vědom, vypnutí nahrávacího přístroje uvolnilo atmosféru a oba se teprve nyní rozpovídali o svém soukromí, především o dětech a vnoučatech.

Vyprávění Margity G. je ze začátku velice podobné vyprávění Anny B., kdy vzpomíná na své dětství na venkově u rodičů, na zemědělské práce a jak a s čím pomáhala svým rodičům. Svě vzpomínky doprovází celou řadou etnografických poznámek a detailů. Tak např. popisuje

výrobu valek,¹¹⁸ vybavení domácnosti, ve které vyrůstala, vzájemné vztahy osadních a městských Romů ze Stropkova. Z vyprávění má posluchač až trochu pocit idealizace: „*No sa bešenas čorikanes. Te sas love, cinlas penge vad'ocis, skaminoro. No kavka polokores, polokores the kernas penge calo kheroro. Kodoj bešenas terne l'udos, sar tumen akana, terñi, šukar terñi sal.* (smích) *No esas čhave len. Esas jekh čhavoro, duj čhavore.*“¹¹⁹

Margita G. vypráví chronologicky a detailně. Líčí, jak se narodili její další sourozenci a jak bylo očekáváno narození jejího bratra, na kterého se otec těšil jako na svého nástupce v hudebnické profesi. Bratr také k radosti všech očekávání otce naplnil. Vyprávění Margity G. se pak zrychluje s dalším popisem, jak se seznámila s manželem, založila s ním rodinu a odešli do Čech. Společný život popisuje obdobně jako Michal F. především na rovině bytové situace, až se ve vyprávění dostala do současnosti. Zde pak chronologické vodítko vyprávění převzaly asociace a např. při zmínce o dnešní hojnosti se vrací do svého dětství: „*Ta kajso životos amen esas. Predžid'ilam the mištes, the namištes. A so pes delas, oda chahas. Na kidahas amenge avri. Amen ñikda na džanahas ajci džanahas, že Karačoña, že esas koja stromocis, a'le na džanahas, so oda koda kolekce, nebo dareso..* čokolády nebo takové. *Ñič na džanahas.*“¹²⁰

Své vyprávění Margita G. uzavírá pasáží o výchově svých synů a její nespokojenosti s volnějši výchovou vnoučat. Od hodnocení své výchovy se dostává i ke společenským tématům a pohoršuje se nad tím, že se někteří Romové/ lidé nežijí poctivě.

Srovnáme-li témata, která informátoři kromě války pokryli, s citovaným tematickým členěním narativů, jak je doporučuje Vaněk, nelze si nevšimnout několika odlišností. Informátoři, jejichž narativy byly použity pro tento text, se z celkem pochopitelného důvodu obšírněji nezmiňují o školním vzdělání, studiu a veřejném působení, protože tyto činnosti až na výjimky nebyly součástí jejich životů. Stejně tak informátoři nezmiňují využití volného času, osobní zájmy a činnosti preferované ve volném čase. Zde se nabízí interpretace, že obdobně jako neměly společnosti před rozmachem průmyslové doby v 19. století čas rozdělený na pracovní a volný, nemají tuto dělbu času ani informátoři. Nebo minimálně je jejich pojetí odpočinkové části dne odlišné a mohlo by být námětem pro samostatnou studii.

¹¹⁸ Nepálené cihly.

¹¹⁹ (nahrávka č.: 2010-07-26-01) „No všichni bydleli chudobně. Když byly peníze, koupili si postýlku, stoleček. No takhle pomalu postupně a udělali si celý domeček. Tam bydleli mladí lidé, jako vy teď, mladá, krásně mladá jsi. (smích) No měli děti. Bylo jedno děťátko, dvě dětičky.“

¹²⁰ (Tamtéž) „Tak takový život jsme měli. Zažili jsme i dobré, i nedobré. A co se dalo, to jsme jedli. Nevybírali jsme si. My jsme nikdy nevěděli tolik jsme věděli, že Vánoce, že byl ten stromeček, ale nevěděli jsme, co to je ta kolekce, nebo něco... čokolády nebo takové. Nic jsme neznali.“

Informátoři naopak prostor ve svém vyprávění dávají vzpomínkám na dětství a na život v orientační rodině, částečně zmiňují i život v prokreační rodině a své pracovní příležitosti, tématem je také bytová situace a mezilidské vztahy. Soukromý život tematizují obsáhleji jen ti informátoři, u nichž byl, řekněme, bezproblémový. O svém soukromí příliš nehovoří např. Verona K. a Emilie T., které zmiňují heslovitě děti v dětském domově a úmrtí svých dětí, čili i ve svém poválečném životě v soukromí zažily bolestné okamžiky.

Vzpomínky informátorů se také odchyľují, jedná-li se o vzpomínky s emocionálním doprovodem, jak je zaznamenává Plháková u svých klientů: *„Nejtrvalejšími obsahy autobiografické paměti jsou vzpomínky na osobní zážitky, které měly výrazný emocionální doprovod. [...] Ke stálým obsahům epizodické paměti patří vzpomínky na významné životní události, jakými jsou první den ve škole, přijímací zkoušky, maturita...“* (2003: s. 206) Ani informátoři, kteří školu navštěvovali, první školní den nezmínili, stejně tak jako ani nehovořili o prvním dni v práci apod. Domnívám se, že zde jsou však Plhákové příklady významných životních událostí platné jen pro velice omezenou část lidské populace a vypovídají především o kulturně a také sociálně omezeném vzorku osob, s nimiž se Plháková ve své praxi setkává.

Jedna okolnost, kterou informátoři zmiňují a v jejíž souvislosti si pamatují detailní průběh událostí, se však v narativech objevuje. A to když se jim dostalo jakéhokoli uznání ze strany majoritní společnosti. Tak např. Margita G. popisuje návštěvu pracovnice sociálního nebo bytového odboru, která přišla zhodnotit, zda rodina bude mít nárok na větší byt: *„A ona přišla sociálka a z výboru a jak koukala, koukala sociálka, chtěla vidět, kde mají děti věci. Všechno jsem jim ukázala. No a sociálka říká: No jo, to naše ženský tohleto nemají, co máte vy. Všechno poskládaný, vyžehlený, vypraný. A prej kolik máte dětí. Já říkam: pět. A ještě jsem chodila i do práce. A říká: To není možný. Vy všechno zvládáte? Já říkam: Jo. Jé, to.. tak se všude si prohlížela, všude. No tak naše gadžovský ženský tohleto nemají, takový pořádek. Tolik dětí, ještě do práce.“*¹²¹

Michal F. velice často podrobně líčí jakékoli scény, kdy mu v práci nebo na vojně vyšel někdo vstříc, nebo s ním jednal „férově“ a bylo mu projeveno uznání někým z majority. Tak např. popisuje scénu, kdy jej přemlouval mistr v práci, aby nerozvázoval pracovní poměr: *„Přišel jsem právě za tím vedoucím tam do toho podniku normálně zkrátka, aby mi rozvázal pracovní poměr. Že já vrátím se zpátky, abych mohl jsem se dostat do práce. Že jo bez*

¹²¹ (nahrávka č.: 2010-07-26-01)

občanky to nejde. No a von mi to normálně zkrátka nerozvázal. Mi to nerozvázal. Protože vás tady potřebuju! A za těch deset měsíců, co jste tady byl normálně zkrátka neměl jste žádnou žádnou pokutu, žádnou malér nebo něco jako... že jak se to říká.. [...] Žadnej nic, normálně zkrátka chodil jsem do práce ještě jsem dělal normálně zkrátka navíc. Co jste dělal, to jsem byl úplně rád, že vás máme a tak dále.¹²² A zároveň detailně líčí všechny scény spojené se zařizováním bytu, ve kterém dnes žijí, např. jednání se zaměstnankyní bytové správy, která mu nejdříve nabízela byt v jiné pražské čtvrti: „Ale já jsem jí to řekl, já bych radši byl normálně zkrátka někde tady na Žižkově, nebo.. to je jedno, na Žižkově a nebo na Prahu jedna, někde být. V Bohnicích se mi to nelíbí. [...] Heleďte, víte o jednom bytě vim, o jednom bytě vim. Ale uděláme to takhle. Pude se mnou se podívat do těch Bohnic, jaký to byt, jaký byt je. V jakym stavu ten byt. Tak jsem.. odvezla s tim, s tim, s tou šestsettrináctkou to byla jako..

M: To bylo ještě jako za komunistů, víte.

A to bylo vládní auto.

M: Korčakova sekretářka. Tady bydlela.

Šestsettrináctka, jestli to auto víte. No tak ta šestsettrináctka už asi, já nevím, neexistuje, že jo...¹²³

Domnívám se, že tyto příklady jednoznačně potvrzují, že důležitost událostí je třeba hodnotit z pohledu informátora a ne z pohledu tazatele. Vztah majoritní společnosti vůči Romům byl vždy zatížen mnoha stereotypy a nutil Romy k neustálému sebepotvrzování se vůči okolní společnosti. Okamžiky, kdy v tom byli úspěšní, se tak pochopitelně některým z nich vryly do paměti. Mezi řádky těchto sdělení pak lze číst téma asimilace. Skrze vzpomínky na sociální pracovnice a jednání s úřady majoritní společnosti je vlastně sdělovaná snaha se začlenit do společenosti. Ovšem i okolnost, že já byla tazatelkou zastupující také majoritní společnost, mohla podnítit vyprávění těchto vzpomínek se stejným cílem – potvrdit se vůči mně.

Narativy informátorů (zahrnujíc i jejich válečnou část) obsahují i několik příkladů zpětného interpretování prožitých událostí a jejich kontextualizaci s diskursem (majoritní) společnosti. Zajímavé je např. zaváhání Margity G. nad užitím slova tyfus, kterým označila průjmové onemocnění svých příbuzných během války: „Tam dostal každý tyfus. Já nevím, co to je tyfus. Akorát vim, že měli.. bolelo jich břicho a to bylo hrozný.“¹²⁴ Informátorka použila název

¹²² (nahrávka č.: 2010-07-27-02)

¹²³ (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

¹²⁴ (nahrávka č.: 2010-07-16-01)

choroby, na kterou se během války běžně umíralo, ale z jejího sdělení vyplývá, že takto onemocnění interpretovala až zpětně, a mohlo se jednat stejně tak i o úplavici apod.

Obdobně se dá nahlížet i již jednou citované znejistění Anny B., zda se v případě ozbrojených mužů nocujících v domě její rodiny jednalo o německé vojáky, nebo o partyzány: „*Já bych řekla, že to byli Němci. Protože ty partyzáni snad by to takhle nevyváděli, já nevím.*“¹²⁵ Situace v informátorce vyvolávala strach a interpretovala ji v souladu s celospolečenským diskursem, kdy lidem za války ubližovali především Němci.

Emilie T. na závěr svých vzpomínek na válečné období dodala: „*Jenomže ta válka u nás nebyla. Tuto můžeme říct, na co budeme si vymyslet! Ale krizu sme měli vod nich, hlad jsme měli, tuto jsme měli, hm.. a ve Velké Lomnici, tam už, tam už se střílelo.*“¹²⁶ Z výpovědi vyplývá, že si uvědomuje, jakou představu má společnost k pojmu válka, a že se nemusí shodovat s utrpením, které v případě své rodiny popsala a válkou označovala. Svým sdělením tak chce předejít pochybnostem o vlastním utrpení.

4.4 Orální tradice

Lidské společnosti udržují se svou minulostí vazby. Viditelnější vazbou je oficiální historie, která je do velké míry konstruovaná a institucionálně šířená (např. vzdělávacím systémem). Historie takto pojatá nahradila ve velké míře původní předávání si vzpomínek z generace na generaci. Vedle, nebo možná lépe řečeno paralelně, jsou pak společnosti a lidé ve vazbě ke své minulosti formou kolektivní paměti, která zahrnuje i systém hodnot a symbolů, díky nimž jsme schopni se v aktuálním světě orientovat.¹²⁷ Díky kolektivní paměti dokáží členové určitého kolektivu slova, symboly, způsob odívání apod. asociovat s úplně jinými významy, než by to činili členové kolektivu jiného. Např. v dlouhých vlasech mladíků v 80. letech v ČSFR viděla generace jejich rodičů a prarodičů protirežimní revoltu, ale až se z této generace „mániček“ stanou prarodiče, dlouhé vlasy svých vnuků budou hodnotit pravděpodobně jen jako módní projev. Kolektivní paměť se totiž s každou další generací vyvíjí a je dokonce i ovlivnitelná až manipulovatelná. Connerton si všímá, že se jí společnosti snaží uchovat formou připomínacích ceremonií anebo tělesných praktik. (1989: s. 7)

Romská společenství měla odpradávná k dispozici pouze svoji vlastní orální tradici, kterou si po generace předávaly jazyk, etické hodnoty a struktury komunikace a vzájemného chování a

¹²⁵ (nahrávka č.: 2010-07-24-01)

¹²⁶ (nahrávka č.: 2010-07-29-01)

¹²⁷ O kolektivní paměti více např. texty Paula Connertona, Gay y Blasco nebo Gabrielle Rosenthal.

udržovaly si její pomocí kolektivní paměť. Oficiální národní historii Romové nikdy neměli - nebyl nikdo, kdo by ji tvořil a šířil. Dnes je orální tradice Romů nazývána ústní slovesností, čímž jí byla přiznána stejná funkce jako má u jiných společenství psaná slovesná tvorba. Konkrétními útvary ústní slovesnosti Romů se zabývala Milena Hübschmannová, která jich několik i definovala. Při každodenních aktivitách jsou přítomné *garude lava* nebo *gi'la* a formáty vyžadující jistého uspořádání publika jsou např. *paramisa* nebo *vakeriben*.¹²⁸

Funkce těchto formátů ale dalece přesahovala čistě zábavní prostředek. Jednalo se zároveň o sdílení informací a utužování společenství. Jak poznamenává Hübschmannová k seancím, kde se vyprávěly *paramisa*: „*Sešlost posilovala pocit skupinové sounáležitosti a ten byl umocněn účelem, za jakým se lidé scházeli, i rituálem sdíleného kulturního chování. Skupinová sounáležitost byla psychickou oporou proti nejistotám existence...*“ (2000: s. 130)

Funkci tzv. připomínacích ceremonií naplňovalo vedle *paramisa* především *vakeriben* a obzvláště *vakeriben pal o dada*,¹²⁹ která mimo jiné obsahovala mnohem konkrétnější a adresnější kritiky společenského chování než jak to umožňovaly *paramisa*. Vyzdvihováním ušlechtilých činů některého z předků stejně tak jako upozorňování na prohřešky někoho jiného měla tak vyprávění především funkci společenského korektoru. V této souvislosti se hodí připomenout, že vlastně i vzpomínky na válku nahrála Hübschmannová zpočátku nevyžádaně v rámci jiných vyprávěných útvarů svých informátorů.

Po 45. roce se však začaly některé vypravěčské formy u Romů přicházejících koncem 40. let a v 50. letech ze Slovenska do Čech vytrácet (především *paramisa*) nebo se měnil jejich obsah. Jedním z důvodů pro ustupování některých vypravěčských forem byl rozpad širších rodinných celků, kdy mladé rodiny buď samy odcházely do Čech, nebo byly tzv. „rozptylem nežádoucích cikánských koncentrací“¹³⁰ násilně rozesídlovány. A svůj vliv pak měla jistě i nová média, kdy televize nabídla k večerním společenským posezením alternativní program. Interpretaci tematických změn nabízí předseda Zemského spolku německých Sintů a Romů Daniel Strauss, který popisuje průběžnou aktualizaci jednotlivých obsahů vyprávěných forem tak, aby vyhovovaly aktuální situaci společenství. Minimálně v německém regionu si pak všímá, že po pronásledování a vyvraždění velké části Sintů a Romů došlo k tematické aktualizaci směrem k nacistické perzekuci a k vytlačení všech předcházejících témat, jež jsou

¹²⁸ hádanky, písně, pohádky, vyprávění; Ke slovesné tvorbě více: Hübschmannová, 2000: s. 123-146.

¹²⁹ Vyprávění o předcích

¹³⁰ Více např. PAVELČÍKOVÁ, Nina. 2004. Romové v českých zemích v letech 1945-1989. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. s. 86-94.

nyní sintskými a romskými elitami v Německu prezentovány jako romantizující obraz jejich kultury majoritní společností.¹³¹

Informátoři ve svých narativech zmiňují situace, kdy dětem, vnoučatům a pravnoučatům vypráví, co zažili. Margita G. popisuje: „*Esas bída. Bari bídica sas. A právě že me akana phenav amare čhavage.. amare čhavage phenav: Tumen kaml'ahas akor pre kodava, so me.. so me cerpind'om, phenav, savoro, so predžid'ilom, oda tumenge kampela, aspoň džanelas s'oda hin akana. Ale on na. asan. Kana lenge vakerav, on asan!*“¹³² Obdobně i Verona K. sděluje: „*Adad'ives phenaha, phenava borake abo kajseske, kaj na pametinel, na pa'alas tuke! Na pa'al tuke. Bo ov na predžid'ila koda. Kala terne.*“¹³³ I Anna B. uvádí okolnost, kdy její děti nahlíží do chudého dětství své matky: „*Jo. Takový sedlý mlíko a udělám si jako kaši bramborovou a to a děti se mi smějou. Co to dělám.*“¹³⁴

Všechny tři jednotně popisují smích jako reakci svých mladších posluchačů. Lze jej interpretovat jako zlehčující reakci, s níž informátorky nejsou příliš spokojené. To by mohlo naznačovat i jistý posun ve funkci vyprávění, kdy snaha o sociální korekci není již příliš efektivní, protože chybí širší podpora vypravěčských situací a adekvátní respekt k vyprávěnému. Vzhledem k nedostatku informací, jakým způsobem byla obdobná sdělení verbalizována např. před válkou a jaké byly reakce posluchačů, nelze však uzavřít tvrzením, že jsou vyprávěcí situace na ústupu.¹³⁵ V jiném rozhovoru Margita G. naopak popisujem zájem ze strany svých vnoučat: „*A oni, víte, že jsou zvědavý? A já jim teďkon říkam, když jim něco dávám a nechutná jim to, já jim říkam: Vidíte a já když jsem byla ve vašich letech, musela jsem to sníst a byla jsem ráda, že to mam. A vy si teďkon vybíráte? A babi, jak si, jak to bylo? Tak a už jim vyprávím. Jo? Babi, to tak bylo? No a ne, cos myslela, že jsem se měla tak jako teďkon vy? Já říkam: Ne. Já jsem zažila bídu, ale vy ne. Vy si teďkon ničeho nevážíte. Fakt, je to tak. Oni třeba, dáte jim rohlík, jenom do toho kousnou.*“¹³⁶ Transformace a případný ústup některých témat nebo celých vypravěčských situací by bylo možné téma pro samostatnou studii.

¹³¹ Alexander von Plato: *Methodische Herausforderungen des Projektes „Bildungssituation von Sinti und Roma in Deutschland“*, nepublikovaný materiál.

¹³² (nahrávka č.: 2010-07-26-01) „Byla bída. Velká bída byla. A právě že já teď říkam našim dětem.. našim dětem říkam: Vy byste potřebovali dřív na to, co já.. co já jsem trpěla, říkam, všechno, co jsem přežila, to byste potřebovali, aspoň byste věděli, co je to teďka. Ale oni ne. Smějou se. Když jim vyprávím, oni se smějou!“

¹³³ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „Dneska řekneš, řeknu snaše nebo tady těm, co nepamatujou, neuvěří ti! Nevěří ti. Protože to nezažila. Ty mladý.“

¹³⁴ (nahrávka č.: 2010-07-24-01)

¹³⁵ Nenasvědčuje tomu ani má zkušenost i s jinými informátory, kdy mi často zpětně sdělují, že moje první návštěva u nich v domácnosti vyvolala pak v rodině spontánní seanci, kdy jejich rodiny projevíly zájem o vyprávění informátorů.

¹³⁶ (nahrávka č.: 2010-07-16-01)

K tématům, které informátoři mladším generacím svých rodin připomínají, shodně uvádějí, že se jedná především o obrazy bídy. To potvrzuje pozorování Sadílkové (2003), která spojuje obrazy chudoby právě s vypravěčskou tradicí Romů. Připomínáním dřívější bídy tak upozorňují starší mladší generaci, jak oni se mají dobře. Dávají tím zároveň najevo, že to zdaleka není samozřejmé, v čemž spočívá onen sociální korektiv. Dle Bartlettovy teorie vzpomínání, kdy retence a struktura vzpomínek je přímo ovlivněná orální tradicí, dochází Sadílková k hypotéze, že jsou-li obrazy chudoby předmětem tradičního romského folklóru, stimulují tyto i samotné vzpomínky na válku. (2003: s. 26-27)

4.4.1 Vliv orální tradice na formu

Orální kultura, ze které narátor pochází, neovlivňuje jeho výpověď jen po obsahové stránce, ale také po formální. Součástí ústní slovesnosti byly i vzorce, jak se o některých věcech mluví. Jedná se na jedné straně o neverbální doprovod vyprávěného a na druhé straně o některé ustálené fráze, jimiž je vyprávění prokládáno. Informátoři vyrostli v prostředí, kde vyprávění probíhalo na profesionální úrovni, je tedy přirozené, že se tyto formy odrazily i na jejich vlastním projevu.

Neverbální vyjadřování bylo samozřejmě součástí projevu všech informátorů. Při vyprávění svá slova dokreslovali svojí mimikou, gestikulací, hlasitostí hlasu, rytmem vyprávění, emocemi, které se snažili skrývat, nebo na ně naopak upozorňovali. Vyprávění každého informátora tak bylo naprosto individuálním projevem, kdy jeho neverbální část není o nic méně podstatná, než ta verbální.¹³⁷

Informátoři jednotně pracovali s hlasitostí svého hlasu. Především všechny čtyři informátorky, kdykoli sdělovali osobnější, intimnější, bolestnější vzpomínku, svůj hlas ztišily až na samý práh slyšitelnosti. Domnívám se, že Michalovi F. tato možnost zůstala odepřena pro jeho nedoslýchavost, protože snažil-li se šeptem něco sdělit stranou své manželce, ve skutečnosti nešeptal.

Jistou podobnost informátoři vykazovali i co se gestikulace týče. Názorné ukazování popisovaného bylo součástí všech narativů. Někteří dokonce využívali při svém vyprávění i spontánních rekvizit. Margita G. při popisu panenky využila pro ilustraci lahev s vodou stojící na stole. Nejvíce gest a názorných ukázek využila Verona K., která např. na demonstraci

¹³⁷ Výrazné neverbální projevy jsou v prepisech zaznamenány poznámkou v závorce, viz Ediční poznámka k formátu přepisů

dnešní hojnosti otevřela skříň a názorně ukázala své prádlo, nebo při popisu výroby obuvi z kusu látky opravdu vzala do ruky látku a názorně celou výrobu předvedla.

Gesta do jisté míry souvisí s celkovou dynamikou a energií, již informátoři do svého vyprávění vkládali. V dynamice byly již mezi jednotlivými naracemi podstatné rozdíly. Jedním extrémem byla právě Verona K., které sice během vyprávění seděla, ale zároveň byla v permanentním pohybu a doprovázela každou svou vzpomínku i odpovídajícím rytmem těla. Hovořila-li tiše, většinou seděla i klidně a dívala se z okna, ale zvýšila-li výrazně hlas, fixovala mě pohledem a zrychlila i pohyby rukou. Pokud v takovém emocionálním projevu nebyla právě možnost využít konkrétní gesta, chytala se rukama za vlastní tělo a např. si na hrudi shrnovala tílko, které měla na sobě, bez ohledu na to, nakolik odhalí své tělo. Naprostým opakem v tomto případě byl projev Anny B., která po celou dobu vyprávění seděla klidně, hovořila pomalu jistým hlasem a vyjma několika gest pracovala čistě jen s hlasitostí svého hlasu. Projev Margity G. i Emilie T. v tomto směru nijak výrazný nebyl a nacházel se po dynamické stránce mezi projevy Anny B. a Verony K. Zdravotní problémy pravděpodobně částečně ovlivnily projev Michala F., který se vyjadřoval velice trhaně, často se při hovoru zadýchal a brunátněl a bylo vidět, že se gesta snaží omezit na minimum, aby se příliš nevyčerpával.

Poslední poznámka k neverbálním součástem narativů se týká neovlivnitelných projevů emocí, jako jsou slzy a husí kůže. Obojí jsem zaznamenala u Verony K., Emilie T. a Anny B. Annu B. emotivně zasáhlo, když zmínila podezření, že její matka byla za války znásilněná. Emoce se však snažila potlačit a po několika vteřinách ticha pokračovala ve vyprávění. Verona K. naopak na svoji husí kůži upozornila a ukázala mi svojí ruku: „*Ta až ačhav šil'al'i.*“¹³⁸ Dojala se stejně jako Anna B. při popisu znásilňování. Emilie T. svoji husí kůži také neskrývala a svoji ruku mi stejně jako Verona K. ukázala: „*Až mange lačhes nane.*“¹³⁹ Projevil se tak na ní popis skrývání. Ale naopak, když líčila, jak byli mučeni partyzáni, měla v očích slzy a zastřený hlas, což nijak nekomentovala a rozrušení přešla dalším vyprávěním.

Vedle neverbálních projevů dávali někteří informátoři průchod emocím i větami, kterými si potřebovali ulevit. Jedná se v tomto případě jen o Veronu K., která si několikrát ulevila kolektivně na adresu Němců: „*Kaj lenge oda nasval'ipen te avel.*“ Nebo: „*...but predžid'il'an*

¹³⁸ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „Až dostávám husí kůži.“

¹³⁹ (Tamtéž) „Až mi není dobře.“

*kale khandune Němcenca.*¹⁴⁰ apod. Vedle toho Verona K. užívala během celého vyprávění neustále obraty utvrzující pravdivost jejího vyprávění: „*Avka phenav tuke čačipen, sar mira čhake.*“ Nebo: „*Soske te cigañinel, te džanav, sar dživavas.*“¹⁴¹ A v neposlední řadě využila i zaklínací formuli: „*Oda mek avke šil'ali mek te ačhav, te tuke me kada cigañinav.*“¹⁴²

Ze zde popsaných pozorování narativních projevů informátorů vyplývá, že s vyprávěním mají své zkušenosti, ať už se jedná o kontrolu emocí nebo o formu vyprávění, kdy projev může hraničit až s hranou prezentací. Vyplývá z toho, že informátoři mají nejen aktuální zkušenost s vyprávěním, ale že navazují i na orální tradici své rodiny.

Z narativů informátorů opakovaně zaznívá, že vzpomínky na válku byly tematizovány i v jejich orientačních rodinách. Vyprávěcí situaci zmiňuje např. Margita G.: „*Amen amenge připomínenas kavka, kavka sar amen vzejidinahas, kavka bešahas. Sar činlas peske miri phen, o dad e daj sar dživnas. Avka amenge vakerahas. E daj neboš'iko phenlas la pheňake: Dikhes, tu na majinel te dživel. So amen amen tuha trapind'am. Bo esas nasval'i e phen.*“¹⁴³ I Michal F. u některých informací poznamenává, že je zná z vyprávění svých rodičů, tak např. i otevřeně přiznává, odkud zná průběh svého zranění, když mu v předmětnou dobu byly čtyři roky: „*No. Jenom potom jsem to věděl od vyprávění svých rodičů. No. Takže zkrátka se to jako to.*“ Nebo: „*Ale furt to bylo takový, furt to bylo takový. Podle toho, jak máma o tom začala vyprávět a táta začal vyprávět, že jo. Že.. že hned toho sedumnáctýho, osumnáctýho normálně se nevrátili zpátky domů, ale radši jsme počkali zkrátka do toho třicátýho, do toho třicátýho ledna, že jo. Jak se utiší kompletně všechno a tak můžeme, můžeme se vrátit že jo.*“¹⁴⁴

4.4.2 Fixované epizodické vzpomínky

Každý z informátorů má několik fixovaných epizodických vzpomínek, které vyprávěl nejen při nahrávání životního příběhu, ale uvedl je i při rozhovorech k odškodňování. U každého informátora zde jako příklad uvedu jednu fixovanou vzpomínku, kterou uváděl při každém setkání. Domnívám se, že tyto vzpomínky ilustrují jednak obsahovou stránku - které

¹⁴⁰ (Tamtéž) „Ať na ně padne ta nemoc.“ (pozn. - 'ta nemoc' je v romštině často kryptonemem pro rakovinu) Nebo: „...hodně jsme prožili s těma smradlavýma Němcema.“

¹⁴¹ (Tamtéž) „Tak ti říkám pravdu, jako svojí dceři. Nebo: Proč lhát, když vim, jak jsem žila.“

¹⁴² (Tamtéž) „Ať umřu, jestli ti lžu.“

¹⁴³ (nahrávka č.: 2010-07-26-01) „My jsme si to připomínali tak, tak jak jsme se vypracovali, tak jsme sedávali. Jak se řízla moje sestra, rodiče jak žili. Tak jsme si vyprávěli. Máma nebožka sestře říkala: Vidiš, ty si neměla žít. co my jsme se s tebou natrápili. Protože byla nemocná sestra.“

¹⁴⁴ (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

vzpomínky jsou informátory nejčastěji verbalizovány, ale také formu jejich uchopení. Samozřejmě se informátoři těmto věnovali při každém setkání s jinou intenzitou, avšak i tak si nelze nevšimnout, že při vzájemném porovnání mají často stejnou strukturu a informátor užívá stejných slovních obrátů. To jen potvrzuje, že je verbalizuje opakovaně.

Když se Verona K. při našem prvním setkání ohledně odškodňování rozhovořila i o válce, popsala nám dvě situace, které byly pak i hlavními epizodickými vzpomínkami při popisu celého jejího válečného vzpomínání. Na prvním místě se jednalo o zde citovanou nucenou hromadnou dezinfekci rodiny a potupné stříhání vlasů a vedle toho popisovala solidaritu jednoho strýce, který jí a jejím sourozencům nosil jídlo:

23.3.2010

No. A jekha romňa sas kajso baro kher, ta skidne amen, le čhaven, le muršen, no savora famelija a kerde kodoj kajsi sar.. sar koda, kaj pes te morel. Mušind'am amen tele kajso.. angle daj, anglo dad, anglo phral.. te čhivkerel tele a ajci sar parovňa. Džanen, s'oda parovňa? Kaj ta'arkernas o paňa, kernas a mušinahas amen te morel. No. No ta avrethe o murša kavka (ukazuje) a romňa kadej (ukazuje). Sar amen umorkerde, no ta darekas sas bare bala, darekas cikne bala. Ta kavka amen štrihinde dohola. Štrihinkernas amen dohola. The le muršen, the le romňen.¹⁴⁵

27.7.2010

...a'le so kerde! Le čhaven okre me thode, sas kajso baro kher, le.. jekhe romes, kaj kerlas o zabavi darekana. Ta sas les igen baro kher. Kodoj __ parovňa te amen te moras. O čhave avrethe, o murša the o romňa (ukazuje rukama, že muži na jedné a ženy na druhé straně). Andar e... Darekana le Romen sas džuva. Bo na sas kavka sar adad'ive, hoj hin man (otevřela peřinák vedle sebe a ukazuje na prádlo). No, ta sas darekas džuva a mušinahas pes kavka te čhivel tele. Nangori. Amen džahas tut te morel. Mušinehas tut te džal te morel. Kajsi vana bari. Oda trin džeňa andr'oda has, andre koja vana. Savore trin mušinahas te morel. Ov dikhenas amenge o šera. (rukama si rozhrnuje vlasy na hlavě) Kavka amen mukhle. Ta phenav čačipen, bo o Del ma.. man marlas. Kavka amen mukhle. Jekha romňa, mira biba, kajse bala la sas! (ukazuje) Oj pes vičinelas Gustaňa. A'le kajse bala la sas. Te oj na hoj la dareso kerde o Ňemci, a'le pal o bala rovlas. The la štrihinde kavka. (ukazuje) Štrihinde! No. A kana.. so te kerel.¹⁴⁶

¹⁴⁵(nahrávka č.: 2010-03-23-01) „No. Jedna žena měla takový velký dům, tak nás posbírali, děti, chlapy, no všechny rodiny a udělali tam takovou jako.. jako to, kde se myje. Museli jsme dolu ty.. před mámou, před tátou, před bratrem.. stáhnout dolu a taková jako *parovňa*. Víte, co to je *parovňa*? kde ohřivali vodu, dělali, museli jsme se mýt. No. No tak jinde muži takhle (ukazuje) a ženy tady (ukazuje). jak jsme se umyli, no tak někdo měl dlouhý vlasy, někdo měl krátký vlasy. Tak nás takhle ostříhali dohola. Stříhali nás dohola. I muže, i ženy.“

¹⁴⁶(nahrávka č.: 2010-07-27-01) „.. ale co udělali! Děti včetně mě dali, byl takový velký dům.. jeden muž, kde dělal zábavy kdysi. Tak měl velkánský dům. Tam __ *parovňu*, abychom se myli. Děti jinde, muži i ženy

Obdobně i Emilie T. dvě z hlavních epizodických vzpomínek z celkového vyprávění líčila i při našem prvním setkáním. Vedle situace, kdy byla rodina kvůli partyzánům vyslýchána, se jednalo o dále citovanou vzpomínku na jejich chycení, mučení a zabití:

2.3.2010

*Amen dikhahas, sar len labarenas, kole čore manušen, so vil'inde, le partizažen. Ola trin partizaña, so has, ta thode jag a kavka dikhahas, sar pal o slupi marde the pre jag len l'ikerenas. A pal'is il'a e Němcos varesavo avil'as, že hoj te preačhen a že len l'idžan jako andre lengero gav, hoj odoj len vil'inena, chanena pre pende jami a taky že to bylo. Sami si vykopali ty díry, ty jámy a každého potom zastrelili a do toho... to sme zkusili dost. Jaj.*¹⁴⁷

29.7.2010

*...sar len chudle, ole trine partizažen. Ande len. Tel jekh thode jag, kašta, phagerde, he labarde a figinde les a labarenas leske o pindre. A amen o čhavore dikhahas. O jakha peske chudahas, rovahas. Avka les oda vajdas hinke prevakerde, lile les tele a chudle te mučinel. Savore trine dženen marnas, mučinenas len. Ole džuv'len so lenca dživenas, ta pr'oda heđ'ocis kavka len thode, so __ phenav o rok'li upre he avka pale nangi bul marenas. Kvičinenas. Pal'is len ile ke Velká Lomnice he odoj chande pre pende korkore jami. Savore trin džene. Jekh peske chand'as jama, aver peske chand'as jama, trito. Avka e daj, o dad, e rod'ina savore, bo jon ehas Huncovcatar, Huncovce, Velká Lomnice, Huncovce. Paš o Kežmarkos. Ta jon mušinenas te dikhel sar len vil'inde. A sar perenas andr'oda.. andr'oja jama.*¹⁴⁸

(ukazuje rukama, že muži na jedné a ženy na druhé straně). Před... Dříve měli Romové vši. Protože to nebylo jako dneska, že mám (otevřela peřínák vedle sebe a ukazuje na prádlo). No tak měl někdo vši a museli jsme takhle se vysvlíct. Nahá. Šli jsme se ti umýt. Musela ses jít umýt. Taková velká vana. To tři lidi v tom byli, v té vaně. Všichni tři jsme se museli mýt. Oni nám prohlíželi hlavy (rukama si rozhrnuje vlasy na hlavě). Takhle nás nechali. [...] Jedný ženě, mý tetě, takový vlasy měla! (ukazuje) Jmenovala se Gustaňa. Ale takový vlasy měla! Tak ona ne že jí něco udělali ty Němci, ale kvůli těm vlasům brečela. I jí je takhle ustříhli. (ukazuje) Ustříhli! No. A ted'.. co dělat.“

¹⁴⁷ (nahrávka č.: 2010-03-02-06) „My jsme se dívali, jak je zapalovali, ty chudáky lidi, co zastřelili, ty partyzány. Ty tři partyzáni, co byli, tak založili oheň a takhle jsme se dívali, jak je přibili na sloupy a drželi je nad ohněm. A pak vzal Němec nějaký přijel, že ať přestanou, a že je odvezou jako do jejich vesnice, že tam je zastřelí, vyhrabou si jámy a taky že to bylo. Sami si vykopali ty díry, ty jámy a každého potom zastrelili a do toho... to sme zkusili dost. Jaj.“

¹⁴⁸ (nahrávka č.: 2010-07-29-01) „...jak je chytili, ty tři partyzány. Přivedli je. Pod jednoho dali oheň, dříví nalámali, i zapálili a pověsili ho a opalovali mu nohy. A my děti jsme se dívaly. (zastřený hlas a slzy v očích) Oči jsme si zakrývaly, berečely jsme. Tak ho ten vajda ještě přemluvil, vzali ho dolu a začali ho mučit. Všechny tři je bili, mučili je. Ty ženy, co s nima žily, tak na ten kopeček je takhle dali, co __ říkam, sukně nahoru a tak na holý zadky je bili. Ječely. Potom je vzali k Velké Lomnici a tam pro sebe samotný vyhrabali jámy. Všichni tři. Jeden si vykopal jámu, další si vykopal jámu, třetí. Tak rodiče, rodina celá, protože oni byli z Huncovců. Huncovce, Velká Lomnice, Huncovce. U Kežmarku. Tak oni se museli dívat, jak je zastřelili. A jak padali do těch.. do těch jam.“

Během obou setkání s Annou B. jsem zaznamenala tři opakovaně vyprávěné zafixované vzpomínky. Především ponižující hromadnou dezinfekci celé rodiny, skrývání se ve sklepení a zde citovanou situaci, kdy si němečtí vojáci pro zábavu „hráli“ s informátorčinou sestrou. I zde je zajímavé porovnání jedné verze epizody v českém jazyce s následným vyprávěním v češtině:

7.4.2010

...a s touhle sestrou, co Jolana, tak ta já vám nevim, kolik mohla mít roků.. takový tři čtyry, nevim, tak ten Němec jí vzal a takhle jí házel nad sebou nahoru a vona brečela, ječela, jo, holka. A ten druhý Němec ho chtěl jako mu vzít tu holku jak mu asi bylo jako líto, že ta holka tak řve a to.. no a von ho napálil a s tou holkou pořád takhle házel nahoru a my jsme brečeli a to a nemoh nikdo nic.. on byl úplně.. (ukazuje rukou na čele jako že pomatenej) a nad sebou takhle jí házel (ukazuje rukama pohyb, jak ji vyhazoval do vzduchu) a vona řvala jak.. to takhle pamatuju všechno, co bylo..¹⁴⁹

24.7.2010

Oj sas cikni, duj berš, abo.. sas lake mišl'inav. A o Němcos il'a la a kavka, sar rovlas, ta il'a la a kavka la čhivkerlas opre a chudelas akavka (ukazuje rukama, že ji vyhazoval do vzduchu nad hlavu). A oj rovlas a amen rovahas tiž, hoj e čhajori rovel a on avka laha čhivkeren opre, avka sar pes bavinenas a oj rovlas. No a ta phenavav, kajse věci pes ačhilas, kaj o manuš...¹⁵⁰

¹⁴⁹ (nahrávka č.: 2010-04-07-01)

¹⁵⁰ (nahrávka č.: 2010-07-24-01) „Ona byla malá, dva roky, nebo.. jí byly, myslím. A Němec jí vzal a takhle, jak plakala, tak jí vzal a takhle jí vyhazoval nahoru a chytal takhle (ukazuje rukama, že ji vyhazoval do vzduchu nad hlavu). A ona brečela a my jsme brečeli taky, že holka brečí a oni s ní takhle házou nahoru, tak jako se bavili a ona brečela. No a tak říkám, takové věci se děly, že člověk...“

Michal F. při všech třech setkáních vždy vylíčil tři své stěžejní epizodické vzpomínky. Vedle výsledku německými vojáky, kdy byla jeho rodina obklíčena ve stodole, a vedle následného útěku rodiny do lesa, při kterém došlo k jeho zranění, jde o vzpomínku na návrat domů a na obrazy s ním spojené:

16.3.2010

Barák jako.. nákladní auto pod plachtou, tak u toho.. u těch oken, ale ty vokna už byly vymláceny a tak dále, ale tam stálo prázdný auto, rozházený ty zbraně normálně zkrátka jako pušky a tak dále, samopaly a co já vim, všechno to bylo rozházený takhle normálně zkrátka že mohl si to zvednout normálně a mohls rovnou někde něco střílet nebo co já vim. Ale jenom to říkam takhle normálně zkrátka, že to bylo.. jak to tam vypadalo.¹⁵¹

6.5.2010

Vrátili jsme se jako domu. Tam bylo, tam bylo sice takový, že ten barák, který byl zničenej... to byl dřevěnej barák, že jo, jsme měli dřevěný baráky. [...] Pamatuju si akorát to, že tam bylo nákladní auto, který to bylo tam stálo. U těch voken, že jo. To si pamatuju. Zbraně rozházený normálně zkrátka po tý, po zemi a tak dále, že jo.¹⁵²

27.7.2010

Tak tohleto si pamatuju moc dobře. A si pamatuju taky, normálně že u toho baráku, normálně zkrátka u toho baráku u těch.. u toho baráčku dřevěnýho, že jo. On byl dřevěnej.

M: Jo, no u toho vašeho.

No, tak tam bylo nějaké auto, nákladní auto to bylo. Tam bylo auto. Rozházený, rozházený zbraně byly tam, normálně zkrátka že mohla jste normálně zvednout ze země normálně zbraň normálně zkrátka to byl, to byl hrozný zmatek. Hrozný zmatek.¹⁵³

¹⁵¹ (nahrávka č.: 2010-03-16-02)

¹⁵² (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

¹⁵³ (nahrávka č.: 2010-07-27-02)

Margita G. uvedla při rozhovorech k odškodňování opakovaně situaci v klášteře během útěku z domova, kdy téměř celá rodina onemocněla průjmovou chorobou, a také vzpomínku, jak němečtí vojáci hledali na půdě jejich domu s bajonety partyzány schované ve slámě a informátorka s rodinou čekala pod půdou, zda je najdou a ze stropu začne protékat krev. Zde cituji vzpomínku na hledání tzv. *kirňavek*, která obsahuje i dialogy. Zajímavé je i jazykové porovnání, kdy jednou je epizoda vyprávěna v romském a podruhé v českém jazyce:

23.2.2010

Esas hrúza, hrúza. Avka akana spomňinav pre kodava.. abo sar me la mira bibaha. Na sas bandurki a esas mrazos pro phuva. A e daj mange phenďa: Dža la bibaha, lel o vedros, kidena bandurki. A me phenav: Mamo, som akana bandurki na baron. A e daj mange phenel, hoj ča džá. Hrabinena le vastenca. Phenav: Sar hrabinaha? Te hin mrazos, e phuv hiňi marchomen. Avka amen gejľam, il'am o vedro, duj vedri, gejľam pre koda.. pre kodi maľa a kodoj thovas, kavka hrabinahas samo čikh marchomen. A kidahas, bo odoj sas bandurki. Aľe upľne kajse kale, strašně kale. Sar tiri taška kajsi kal'i. No amen kidahas či kale, na. Rakinahas andro vedros, a me phenav ola bibake: Bibi, to samo čikh! Oda nič, džá khere, moraha. Kidahas duj vedri, chudahas, anenas khere a me phenavas la dake: Mamo, so lenca keraha? Aľe, phenel: Moraha a keraha but kola haluški. Aľe phenav: Mamo, ale ela kale. A e daj phenel: A so keraha? Na del pes te kerel nič. So hin, oda chaha. Keraha haluški abo malešňika.¹⁵⁴

16.7.2010

Neměli jsme co jíst. A ona teta řekla: Pojd', pudeme pro brambory. A já říkam: A kde seženeme brambory? Dyt' vidíš, co je. A ono po ránu byly mrazy. A ty pole byly zmrzlý jako. No tak jsme jako.. odpoledne už bylo hezky, teplíčko. No my jsme tam šli. Ještě ta zem byla zmrzlá. A my se v tom hrabali. No a vyndávali jsme brambory. Oni tam byly! Ale byly úplně takový černý ty brambory. A já říkam tetě: Jé této, co s tím uděláme? Podívej se, jak jsou černý! Jsou černý a takový zmrzlý.

Kirňavki.

No, vidíte! (smích) A ona říká: A neboj se! Bába, máma něco udělají s tím. No a my jsme přišli, umyli to. Baba umyla to. No a já říkam: Babi, a co s tím uděláš? No, uděláme buď ty bramboráky, nebo i haluški. Říkam: Haluški? Z toho? Dyt' budou černý! Budou černý. A já říkam: A babi, ale odkud vemeš mouku bílou? Ale o to se nestarej!¹⁵⁵

¹⁵⁴ (nahrávka č.: 2010-02-23-01) „Byla hrúza, hrúza. Tak na to teď vzpomínám.. nebo jak já s mojí tetou. Nebyly brambory a byl mráz na zemi. A máma mi řekla: Jdi s tetou, vem si vědro, nasbíráte brambory. A já říkam: Mami, vždyť teď brambory nerostou. A máma mi říká, jen ať jdu. Budete hrabat rukama. Říkam: Jak budeme hrabat? Když je mráz, zem je zmrzlá. Tak jsme šly, vzaly jsme vědro, dvě vědra, šly jsme na tu.. na to pole a tam pokládáme, takhle jsme hrabaly samý zmrzlý bláto. A sbíraly jsme, protože tam byly brambory. Ale úplně takový černý, strašně černý. Jako tvoje taška taková černá. No my jsme sbíraly i černý, ne. Házely jsme do vědra a já říkam tetě: Těto, to je samý bláto! To nic, jdi domů, umyjeme. Sbíraly jsme dvě vědra, sebraly jsme, neseme domů a já říkam mámě: Mami, co s nima budeme dělat? Ale, říká: Umyjeme a uděláme hodně těch halušek. Ale říkam: Mami, ale budou černý. A máma říká: A co budeme dělat? Nedá se dělat nic. Co je, to budeme jíst. Uděláme halušky nebo bramboráky.“

5. Paměť jako důkaz

V kapitolách 3 a 4 jsem se pokusila přiblížit osobnosti pěti informátorů, popsat jejich životní příběh, jak mi jej sdělili, v kontextu konkrétních situací, kdy mi byl sdělován. S ohledem na možné faktory, které mohly sdělované ovlivnit od samotného zapamatování si vzpomínek, přes jejich vývoj, vypravěčskou tradici informátorova zázemí, až po finální naraci. Svým způsobem jsou informátoři vzorkem¹⁵⁶ žadatelů, s nimiž se setkávali úředníci MO ČR a ČSSZ a s jejichž pohledem na vlastní minulost se potýkali. Vzájemné nepochopení, ať už zamýšlené nebo jen diletantské, pramenilo z rozdílného náhledu na minulost. Zatímco jedni nakládali s minulostí jako s fakticitním sledem událostí, druzí vypovídali jako očití svědci.

„Historie [...] dává přednost subjektu: je celá blázen do vlastních jmen [...], dat a míst, která umožňují události přesně lokalizovat, do čísel. [...] Paměť naopak není vůbec důvěryhodná, pokud jde o subjekty: svědkové zapomínají jména osob a míst, pletou si dny, nevědí nic o počtech, protože mají k dispozici jen svou konkrétní zkušenost. Lze říci, že veškerá jejich pozornost se soustřeďuje na predikát: kvalifikují událost a reprodukují stopu, kterou v nich zanechala.“ (Todorov, 1998: s. 36)

Vladimír Tetur, tehdejší ředitel sekce personální a sociální politiky MO ČR, rozdílný náhled na minulost potvrdil: *„To bylo způsobeno jiným výkladem zákona, prostě jsme se na to dosud dívali trochu jinak než většina z postižených.“*¹⁵⁷ Paradoxně je jeho vyjádření datováno k červenci roku 2001, kdy se i tehdejší ministr obrany Jaroslav Tvrdík na základě expertizy¹⁵⁸ omluvil za dosavadní praxi MO ČR při zamítání žádostí ca. 80 žadatelů, kteří se *„skrývali před nacisty nebo vykonávali otročké práce na území Slovenského státu a v Maďarsku.“* Slíbil v tomto směru nápravu, ale pravděpodobně nepočítal s tím, že místo 80 žádostmi se bude muset MO ČR díky možnosti jednorázového příspěvku u ČSSZ zabývat ca. 6600 případy.

¹⁵⁵ (nahrávka č.: 2010-07-16-01)

¹⁵⁶ Bez aspirace na jeho reprezentativnost.

¹⁵⁷ Viz příloha č. 2.

¹⁵⁸ Ministerstvo obrany ČR si v reakci na urgence jak ze strany židovských obcí, tak především ze strany předsedy VPORH Čenka Růžičky nechalo vypracovat Expertizu k pojmu *„Omezení osobní svobody jinak“* podle zákona 255/1946 Sb., na který doposud bylo nahlíženo různě. Expertizu vypracoval 3. května 2001 vědecký pracovník Ústavu státu a práva Akademie věd ČR Doc. JUDr. Josef Blahož, DrSc. a jejím výstupem je, že MO ČR si výše zmíněný pojem vykládalo extenzivně, ba jej dokonce neoprávněně omezovalo na základě dohody s Ministerstvem práce a sociálních věcí, Federací židovských obcí a Ústředním výborem ČSBS.

K nedorozuměním mezi zaměstnanci MO ČR a pamětníky během vyplňování žádostí¹⁵⁹ docházelo na mnoha úrovních. Žadatel byl většinou po dodání žádosti vyzván, aby doplnil nebo upřesnil některé informace. Kontakt probíhal buď písemně, nebo byl žadatel přímo požádán, aby se osobně dostavil a podal výpověď. Většinou byli pamětníci odkázáni na pomoc některého z rodinných příslušníků, protože často neuměli číst ani psát, a i kdyby ano, s administrativním jazykem úřadů měli i tak těžkosti. Dcera Anny B. popisuje průběh žádání: *„My jsme totiž posílali asi pětkrát, protože jsme to poslali jednou a chtěli něco.. nějaký doplňující údaje. Takže jsme odepsali znovu, zas odepsali, zas odepsali, že zas eště tohleto.. takže takhle jsme si psali asi.. možná půl roku. A ve finále nic.“*¹⁶⁰

Jedním z pochopitelných problémů byla absence konkrétních informací, na kterých instituce trvaly (počty dní skrývání, datace počátku a konce skrývání, data úmrtí rodičů apod.). Výpovědi žadatelů byly porovnávány se svědeckými výpověďmi, kdy každý žadatel musel doložit minimálně dvě. Pro mnohé to obnášelo podstoupit cestu na východní Slovensko a ještě žijící pamětníky vyhledat. Pokud byly ve výpovědích nalezeny rozpory, byla žádost zamítnuta.

Některé nesrovnalosti mohly vzniknout čistě na základě terminologických neshod, viz např. již zmíněná datace začátku války a problém s uchopením pojmu válka, který instituce a pamětníci nahlízejí odlišně. Paradoxně otázka na začátek a konec války jako takové byla často úředníky pokládána jako kontrolní. Nebo byl-li žadatel nucen uvést konkrétní rok, během kterého se skrýval, a odvětil např., že se jednalo o rok 1946, byla jeho žádost opět zamítnuta, aniž by bylo zohledněno, že dotyčný např. nikdy nechodil do školy.

Paradoxně mohla mít negativní vliv na vyplnění žádostí i asistence některých rodinných příslušníků, kteří coby mladší chodili v ČR do školy a měli tak k dispozici např. informaci, že druhá světová válka skončila v květnu roku 1945. Když tak jejich rodič chtěl vyplnit konec války v lednu 1945, pod snahou správně vyplnit žádost jeho výpověď korigovali, ale bohužel v neprospěch věci.

Některými úředníky pak bylo negativně vnímáno i vystupování romských žadatelů a jejich údajné přehrávání. V porovnání s klidným a zdrženlivým vystupováním jiných žadatelů o osvědčení prý působilo podezřele, když mnohem mírnější křivdy tak výrazně emotivně přehrávali.¹⁶¹ Na pracovištích MO ČR potažmo ČSSZ tak docházelo při snaze doplnit žádosti zároveň ke kulturnímu střetu.

¹⁵⁹ Formulář žádosti viz příloha č. 1.

¹⁶⁰ (nahrávka č.: 2010-04-07-01)

¹⁶¹ Podle osobní výpovědi zaměstnankyně MO ČR Bohuslavy Kočárové 17.8.2007

Je samozřejmě otázkou, zda ze strany „zprostředkovatelů odškodnění“, myšleno úředníků MO ČR a ČSSZ, došlo vůbec k nepochopení, s jakou skupinou žadatelů se setkávají (jaký mají žadatelé věk, vzdělání, sociokulturní zázemí atd.). Není scestná ani interpretace, že se od počátku jednalo o úmyslné trvání na detailní a precizní formě výpovědi tak, aby pro zamítání žádostí existovaly zcela konkrétní a individuální důvody a aby stát ukázal snahu. Nasvědčuje tomu i fakt, že směrem ke skupině romských žadatelů, kteří prošli výše popsanou válečnou perzekucí na Slovensku, nebyla podniknuta ani žádná informační kampaň. Informace o teoretické možnosti podání si žádosti u ČSSZ a s tím spojené žádosti u MO ČR se rozšířila spontánně skrze předsedu Výboru pro odškodnění romského holocaustu Čeňka Růžičku. Zjevná taktika zaměstnanců MO ČR a ČSSZ vyšla natolik, že i někteří žadatelé nepřímě sami vyslovují pochopení pro zamítnutí svých žádostí s odůvodněním, že jejich informace nejsou dostatečné - Emilie T.: „Právě, že tuto nepamatuju už.“¹⁶²

Domnívám se, že proces odškodňování ovlivnil přístup jednotlivců k vlastním válečným vzpomínkám. V případě informátorů jsou minimálně u dvou takové postoje zcela evidentní. Verona K. byla úspěšná při žádání u ČNFB a získané odškodnění dává s prožitým utrpením do přímé souvislosti: „*Phenav tuke.. ko pametinel, tuke phenela dojekh avka sar me akana tuke phenav. No a'le.. na džanav, imar predžidžil'om. Bo te na predžidžil'omas, ta man love na dinahas.*“¹⁶³ Její osud byl druhou stranou z jejího pohledu „oceněn“. Verona K. je od té doby coby vypravěčka vždy v roli, kdy sděluje-li někomu svůj příběh na vyžádání, prokazuje tím dotyčnému službu.

Ve zcela opačné situaci je Michal F., který je pod tlakem, že je jeho prožité utrpení vnímáno jako nedůvěryhodné, když mu na jeho základě není přiznáno odškodnění ani osvědčení. Jeho deziluzi ilustruje např. následující poznámka: „*Voni udělali to takhle, že zkrátka jako já, já jako že ty tři měsíce jsem nemohl, že já jsem neprožil tu válku jenom kvůli tomu, že abych to nedostal. Rozumíte mi? Udělali to tak všechno normálně zkrátka, abych já nedostal. Že já jsem neprožil.*“¹⁶⁴ Vedle celé řady konkrétních verbalizací se to, podle mě, projevuje i maximální snahou přiblížit formu vyprávění doměle očekávanému formátu – s chronologickým sledem, logickým průběhem¹⁶⁵ a s přesahem z osobních prožitků do celkového dění. Je si vědom, že jeho nízký věk v předmětné době jeho vzpomínky může činit

¹⁶² (nahrávka č.: 2010-07-29-01)

¹⁶³ (nahrávka č.: 2010-07-27-01) „Povídám ti... kdo pamatuje, ti řekne do písmene tak jak já ti teď říkám. No ale... nevim, už jsem přežila. Protože kdybych bývala nepřežila, tak by mi peníze nedali.“

¹⁶⁴ (nahrávka č.: 2010-03-16-02)

¹⁶⁵ Viz např. doplňování poznámek, že byl přítomen tlumočník apod.

nedůvěryhodnými. Proto se tomu snaží předcházet informacemi k původu sdělovaného, aby se nevystavil pochybnostem posluchačů. To vše nemusí činit ani vědomě. Srovnajme např. jeho vyprávění s narativem přibližně stejně staré Margity G. Zatímco Michal F. v průběhu vyprávění poznamenává, kde vychází ze svých vlastních vzpomínek („*Tuto všechno si jako si pamatuju.; Pamatuju si akorát to, že tam bylo nákladní auto, který to bylo tam stálo. U těch voken, že jo. To si pamatuju.*“¹⁶⁶) a kde naopak čerpá z vyprávění rodičů, Margita G. ve svém vyprávění žádné specifikace neuvádí a vše líčí z pozice očitého svědka. Jen její střídající se vypravěčská perspektiva nechává tušit, v jakých částech vyprávění má od sdělovaného větší odstup. Souvisí to dle mého s tím, že Margita G. nemá podobnou zkušenost jako Michal F. a ani sama o původu svých vzpomínek nemá důvod pochybovat. Její vyprávění chvílemi připomíná až trochu filmové scény, kdy popisuje ohně, tanky, střelbu apod.¹⁶⁷

V této souvislosti se vrátím jedním postřehem ještě k vypravěčským perspektivám, kdy Margita G. na rozdíl od ostatních při popisu svého dětství a některých válečných událostí používá často i perspektivu nezúčastněného pozorovatele, kdy hovoří o 'nich': „*Viděli jsme tam všechno, no. Bylo to hrozný. Přišli ty letadla, to.. střílely. Ty chatrče hořely. No a ty lidi, co si pobrali, to byly nádobí, nějaký prádýlko a něco na přikrytí no a les nebyl daleko. Tak utíkali, to byl les. Tam byl takový potůček. To přeskočili. Někdo to upad v tom, hlavně aby se každý dostal do lesa. No když jsme tam šli do lesa, no a kde byly stromy, tak jsme se tam.. hlavně děti tam cpali.*“¹⁶⁸ Obdobný distanc vypravěče od popisovaného děje jsem u ostatních informátorů nezaznamenala.

Vedle verbálních ujištění o pravdivosti vyprávěného (ať už nepřímou, jako u Michala F., nebo otevřených jako u Verony K.) využívají informátoři i hmotných důkazních prostředků – svých jizev. I u jiných romských pamětníků války se velice často setkávám s tím, že má-li dotyčný/ - á fyzickou památku na období války, nejčastěji jizvu, ať je tato na jakémkoli místě těla, vždy mi ji na důkaz svých slov ukáže.¹⁶⁹ Z informátorů, s nimiž pracuje tento text, má fyzický následek válečného zranění pouze Michal F., který mi/ nám své lýtko ukázal při každé návštěvě. Jeho manželka mající občas tendenci upozorňovat manžela, že se např. při svém vyprávění opakuje, a že už mi/ nám právě sdělované vyprávěl při poslední návštěvě, jej

¹⁶⁶ (nahrávka č.: 2010-05-06-01)

¹⁶⁷ Přičemž není vůbec zcestná možnost, že se informátorka s některými scénami viděnými v televizi identifikovala natolik, že jim připodobnila i popis svých vzpomínek. Což tyto nikterak nečiní méně traumatickými a nemělo by přispívat k jejich znevažování.

¹⁶⁸ (nahrávka č.: 2010-07-16-01)

¹⁶⁹ Opakovaně jsem se setkala i s tím, že hovořila-li jsem např. s manželským párem, kdy jeden z nich se mnou nemohl komunikovat (nejčastěji jako následek mozkové příhody), převzal tuto roli partner a bez ostychu na těle druhého ukazoval jeho jizvy.

v tomto případě nikdy nezarazila, ba naopak ukazujíc na jeho nohu demonstraci zranění podporovala i při třetí návštěvě.

6. Závěr

Minulost se dá nahlížet různými způsoby. Cílem tohoto textu bylo se zaměřit především na způsob, jímž vlastní minulost nahlíží a prezentují informátoři Verona K., Emilie T., Anna B., Michal F. a Margita G. v interakci se mnou. Během několika setkání jsem se pokusila zaznamenat jejich životní příběh a tento popsat nejen po obsahové stránce, ale především analyzovat, nakolik, kdy, jak a čím může být takové vyprávění životního příběhu ovlivňováno.

Pro analýzu vnímám jako relevantní už samotný proces zapamatování si, kdy lidská paměť svojí strukturou a jednotlivými složkami ovlivňuje vzpomínky co do kvality a kvantity. Zážitky si člověk během života stále nově kontextualizuje a přehodnocuje na základě nových podnětů. Formování přispívá i orální tradice společnosti, v níž dotyčný/ -á vyrůstá a způsob, jakým je o různých tématech hovořeno. Popis samotných událostí je tak tříděn podle priorit kolektivní paměti a jednotlivé vzpomínky a jejich verbalizace získává přidanou hodnotu v podobě např. funkce sociálního korektoru.

Zásadní vliv na naraci mají i okolnosti jejího zaznamenávání. Významným faktorem mohou být i detaily typu kde, kdy a v čí společnosti se rozhovor odehrává, jakým jazykem se hovoří, nebo jaký je informátorův zdravotní stav. Přímý vliv pak na nahrávací situaci má samotná osoba tazatele od daností, které ovlivnit nemůže, jako je jeho věk a pohlaví, až po jeho jazykovou vybavenost, trpělivost, konkrétní kladení otázek a schopnost být empatický.

Tématem pro samostatný výzkum orální historie je hledání optimálních otázek, kterými by tazatel netlačil informátora při nahrávání životního příběhu k lineárnímu vyprávění a neomezoval si tak metodicky jednu z vypovídajících hodnot narativů. Hlavním přínosem co možná přirozeného narativu je právě to, že informátoři nejen líčí, ale především podle svým aktuálních stanovisek minulost i interpretují, a proto se lze i čtením (a ještě lépe poslechem) mezi řádky dozvědět leckdy mnohem více, než z výčtu samotných faktů.

Jedním z přínosů orální historie je, že se snaží dát hlas i skupinám, které byly z elitami kontrolované psané paměti zatím vytlačovány. V tomto kontextu je však obsažen zároveň i jeden omezující faktor pro osobu tazatele/ posluchače/ čtenáře. Protože setkal-li se ten s dějinami např. pouze formou historie, jak ji nabízí vzdělávací systém, může pro něj být jen těžce uchopitelné nahlížení minulosti společností bez oficiální literární tradice, kdy např. kolektivní vzpomínání v rodinách může mít i jiný význam, než jen přenos více méně

fakticitních informací. Od osoby tazatele je pak žádána sociokulturní a emocionální připravenost porozumět vyprávěnému příběhu, a snaha být empatický i vůči jiným sdělovaným hodnotám, aby byl schopen narativ interpretovat.

Naprosto specifická situace nastává, je-li část životního příběhu využita jako svědecká výpověď, kterou je nutné přizpůsobit konkrétním požadavkům tazatele - úředníka. Od žadatelů o odškodnění byly požadovány výpovědi detailní, věcné, chronologické, bez rozporů. Měly pokud možno nahradit chybějící historické dokumenty, které by jejich tvrzení dokládaly. Ovšem svojí povahou nemohly vzpomínky tyto často po fakticitní a především po formální stránce dostatečně zastoupit, a také často nebyly jako dostatečné přijaty.

Romští pamětníci války se tak stávají oběťmi marginalizace opakovaně. Nejen, že nacistická perzekuce Romů zůstala z větší míry mimo zájem historiků, pamětníci na jejich nezájem doplácí i prakticky. Nedostatečné zmapování jejich minulosti ji samotnou v očích úřadů zpochybňuje a důkazní břemeno tak musí nést samotný žadatel.

Navíc povědomí o nacistickém pronásledování Romů se buduje velice krátce a např. do školních učebních osnov bývá zařazováno až v posledních letech. Čili všichni ti, kteří na úřadech o oprávněnosti nároku na odškodnění rozhodují, neměli ve škole možnost se o Romech a jejich dějinách cokoli dozvědět. Utrpení Romů není tak součástí jejich kolektivní paměti a proto bývá odmítáno.

Při následném střetu nahlížení minulosti, kdy státní aparát na jedné straně a skupina pamětníků na straně druhé, nemohly být síly vyrovnány. Disponuje-li jedna strana staletou literární tradicí a v tomto případě i mocí, a druhá strana má „jen“ své vzpomínky, orální tradici a těžko uplatnitelné nároky.

Individuální vzpomínky existují jako součást kolektivní paměti a je třeba tyto i nahlížet v jejím kontextu, což poznamenává i německá historička Karen Hagemann. Popisuje tak vlastně přesně to, co zaměstnanci MO ČR a ČSSZ při kontaktu s žadateli nezohlednili: „*Svou úlohu hraje i sociokulturní faktor; individuální vzpomínky totiž ovlivňuje v nemalé míře 'kolektivní paměť'. Události a procesy, které jsou pro určitou skupinu, k níž narátor patří, relevantní a jsou odpovídajícím způsobem zprostředkovány, si jedinec podrží v paměti snadněji a déle. 'Vzpomínání si' je tudíž aktivní proces, o který se musí nejen usilovat, nýbrž k němu musí existovat i připravenost.*“ (Hagemann, 1990: s. 41)¹⁷⁰ Ze strany MO ČR a ČSSZ chyběla jakákoli připravenost, co od výpovědí žadatelů mohou očekávat a především

¹⁷⁰ Citováno z: Vaněk, 2004: s. 73

schopnost si tyto „přeložit“. Český stát mohl a měl místo hry na domnělé hledání pravdy zvolit čestnější formy vypořádání se s nastalou situací. Takto vznikl pouze další záznam v kolektivní paměti skupiny obyvatel utvrzující ji v její marginalizovanosti.

Na závěr bych ráda dodala, že všichni informátoři jsou lidmi s bohatým životním osudem a mrzelo by mě, kdyby z tohoto textu na základě částečného zaměření na období války a s ním spojeného nárokování odškodnění působili jen jako oběti.

Prameny

Nahrávky jsou uvedeny pod evidenčními čísly audioarchivu Semináře romistiky, Ústav centrální a jižní Asie FF UK

- 2010-03-23-01 VERONA K. (nar. 1932, Marhaň), nahrála Eva Zdařilová, Františka Dvorská (romsky) v Praze 23.3.2010 - strana **95**
- 2010-07-27-01 VERONA K. (nar. 1932, Marhaň), nahrála Eva Zdařilová (romsky) v Praze 27.7.2010 - strana **105**
- 2010-03-02-06 EMILIE T. (nar. 1933, St. Lesná), nahrála Eva Zdařilová (romsky) v Plzni 2.3.2010 - strana **114**
- 2010-07-29-01 EMILIE T. (nar. 1933, St. Lesná), nahrála Eva Zdařilová (romsky) v Plzni 29.7.2010 - strana **119**
- 2010-04-07-01 ANNA B. (nar. 1936, Dukovce), nahrála Eva Zdařilová, Františka Dvorská (romsky, česky) v Černilově 7.4.2010 - strana **129**
- 2010-07-24-01 ANNA B. (nar. 1936, Dukovce), nahrála Eva Zdařilová, Petr Rubák (romsky, česky) v Černilově 24.7.2010 - strana **135**
- 2010-03-16-02 MICHAL F. (nar. 1939, Kečkovce), nahrála Eva Zdařilová, Františka Dvorská (česky) v Praze 16.3.2010 - strana **147**
- 2010-05-06-01 MICHAL F. (nar. 1939, Kečkovce), nahrála Eva Zdařilová, Františka Dvorská (česky) v Praze 6.5.2010 - strana **177**
- 2010-07-27-02 MICHAL F. (nar. 1939, Kečkovce), nahrála Eva Zdařilová (česky) v Praze 27.7.2010 - strana **191**
- 2010-02-23-01 MARGITA G. (nar. 1940, Stropkov), nahrála Eva Zdařilová, Františka Dvorská (romsky) v Praze 23.2.2010 - strana **210**
- 2010-07-16-01 MARGITA G. (nar. 1940, Stropkov), nahrála Eva Zdařilová, Františka Dvorská (česky) v Praze 16.7.2010 - strana **218**
- 2010-07-26-01 MARGITA G. (nar. 1940, Stropkov), nahrála Eva Zdařilová (romsky) v Praze 26.7.2010 - strana **233**

Literatura

CONNERTON, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0521270939, s. 6-71

GAY Y BLASCO, Paloma. 2001. We Don't Know Our Descent': How the Gitanos of Jarana Manage the Past. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2001, 7, 4, Dec, s. 631-646.

HARTNOLL, R. a kol. 2003. *Příručka k provádění výběru metodou sněhové koule – snowball sampling*. Praha: Úřad vlády ČR. [online verze: http://www.drogy-info.cz/index.php/publikace/metodika/prirucka_k_provadeni_vyberu_metodou_snehove_koule]

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 1995. Je opravdu třeba tolik utrpení. In: Frištěnská H., Lázníčková I., Sulitka A. (eds.) *Neznámý holocaust*. Praha/ Brno: Trilabit s.r.o. ISBN neuvedeno.

--- 1999. Několik poznámek k hodnotám Romů. In *Romové v České republice*. Praha: Socioklub. ISBN 80-902260, s. 16-66

--- 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*. Praha: Gallery. ISBN 80-86010-37-6, s. 123-146.

--- 2005. *Po Židoch Cigáni – Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945*. I. díl. Praha: Triáda. ISBN 80-86138-14-3.

KRAMÁŘOVÁ, Jana. 2005. *Období 2. světové války na Slovensku ve vzpomínkách romských pamětníků*. Praha: FF UK. Nепublikovaná diplomová práce.

--- a kol. 2005. *(Ne)bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísni. ISBN 80-86961-04-4.

NEČAS, Ctibor. 1994. *Nemůžeme zapomenout – Našti bisteras*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 80-7067-354-0.

PLHÁKOVÁ, Alena. 2003. *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia. Dotisk 2010. ISBN 978-80-200-1499-3.

POLANSKY, Paul. 1998. *Těživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety*. Praha: G plus G. ISBN 80-86103-13-7.

SADÍLKOVÁ, Helena. 2003. *War Testimonies by Slovak Roma – A Close Analysis*. Budapest: Central European University. Nepublikovaná diplomová práce.

TODOROV, Tzvetan. 1998. Paměť před historií. In *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*. Praha: CEFRES. ISBN 80-902196-3-2, s. 33-46

VANĚK, Miroslav. 2004. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 80-7285-045-8

--- 2008. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-107-2

VANĚK M., MÜCKE P., PELIKÁNOVÁ H. 2007. *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-089-1

ZDAŘILOVÁ, Eva. 2007. *Proces odškodňování obětí romského holocaustu v České republice*. Praha: FF UK. Nepublikovaná bakalářská práce.

Schlussbericht Schweizer Fonds zugunsten bedürftiger Opfer von Holocaust/Shoa.

Jiné zdroje

VON PLATO, Alexander: Methodische Herausforderungen des Projektes „Bildungssituation von Sinti und Roma in Deutschland“, nepublikovaný materiál.

[z 30.7.2010]

http://www.vets.estranky.cz/fotoalbum/historie/1_-svetova-valka---1918/original/15978

http://www.army.cz/mo/dotacehroby/261_2001%20Sb.txt

Seznam příloh

1. Formulář žádosti o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb.	s. 83-92
2. Článek MF Dnes „Tvrdí se omluvil obětem nacismu“	s. 93
3. Ilustrace mobilní dezinfekční stanice	s. 94
4. Přepisy nahrávek narativů v pořadí uvedeném v Pramenech	s. 95-245
5. CD s nahrávkami narativů	na přebalu

Ediční poznámka k formátu přepisů

Přepisy jsou formátovány dle zaběhnuté praxe na Semináři romistiky Ústavu centrální a jižní Asie na FF UK následovně:

- hlavička každého přepisu obsahuje číslo nahrávky dle audioarchivu Semináře romistiky, jméno hlavního informátora, rok a místo jeho narození, datum a místo pořízení nahrávky, výčet přítomných osob potažmo vedlejších informátorů, jméno hlavního a případně vedlejšího tazatele, hlavní a vedlejší jazyk nahrávky, délku nahrávky a jméno osoby, která nahrávku přepsala
- iniciály jsou psány pouze u vedlejších tazatelů a vedlejších informátorů, hlavní tazatel a hlavní informátor je uváděn bez iniciál
- promluva každého dalšího mluvčího začíná na novém řádku
- otázky jsou psány **tučně**, odpovědi bez zvýraznění
- *kurzívou* je psán vedlejší jazyk nahrávky, případně cizojazyčná slova
- není-li některému slovu rozumět, je v přepise vyznačeno podtržením _____
- slovo, které není zcela srozumitelné, ale jeho význam je odvozen, je v textu podtrženo
- do závorek jsou vpisovány poznámky k okolnostem rozhovoru (někdo vstoupil do místnosti apod.) nebo ke gestikulaci a emotivnímu rozpoložení informátora (ukazuje; ztišila hlas apod.)
- byla-li nahrávka přerušena, v přepisu je přerušeno vyznačeno třemi tečkami na samostatném řádku
- nedořečení slova či věty je vyznačeno tečkami [př.: Ona chtěla.. byla tam a chtěla jíst]

Příloha č. 1 - Formulář žádosti o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb.

Prostudujte pozorně přiložené poučení!

Kolku prosto podle § 21 zákona č. 255/1946 Sb.

Údaje o osobě žadatele (která podává žádost) a její poštovní adrese.

Jméno a příjmení:

obec:

ulice a č. p.:

PSC:

telefon:

MINISTERSTVO OBRANY

oddělení vydávání osvědčení

náměstí Svobody 471

160 01 Praha 6

Věc: Žádost o vydání osvědčení podle § 8 odst. 2 zákona č. 255/1946 Sb.

Níže uvedené rubriky vyplňte psacím strojem nebo hůlkovým písmem; nepřísluší-li rubriky vyplnit, proškrtněte je; nevhodné části textu škrtněte. Žádá-li účastník národního boje za osvobození osobně, přeškrtně bod 2. a 5.; žádá-li jiná osoba než účastník národního boje za osvobození, přeškrtně bod 1.

1. **Žádám, aby mi bylo vydáno osvědčení** o mé účasti na národním boji za osvobození podle § 8 zákona č. 255/1946 Sb., o příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození.
2. **Žádám, aby mi bylo vydání osvědčení**, že můj (má) zesnulý (á) manžel – otec – syn – manželka – matka – dcera – jiná osoba je účastníkem národního boje za osvobození podle zákona č. 255/1946 Sb.

3. Určení způsobu účasti na národním boji za osvobození a doba strávená ve vlastnosti účastníka národního boje za osvobození:

- A) příslušník československé armády v zahraničí od do.....
B) příslušník spojenecké armády od do
- C) příslušník I. čs. armády na Slovensku od do.....
D) československý partyzán od do.....
E) účastník dom. hnutí – SNP – zahr. hnutí od do.....
F) účastník povstání v květnu 1945 od do.....
G) československý politický vězeň od do.....
H) československý dobrovolník ve Španělsku od do.....
CH) příslušník Stráže obrany státu od do.....

4. Údaje o účastníku národního boje za osvobození:

Jméno a příjmení roz.
nar. v okr.
stát rodné číslo

Národnost, ke které se hlásil před 15. 3. 1939:
v době nesvobody (1939-45): dnes:

Státní příslušnost ke dni 15. 3. 1939:
Státní příslušnost v den podání žádosti

Trvalé bydliště v době nesvobody:

místo..... okr. od do

místo..... okr. od do

místo..... okr. od do

Povolání v době nesvobody (uveďte označení zaměstnavatele a zastávanou funkci, od kdy

do kdy):

.....

Zemřel – byl popraven – padl – neznámý od (uvést datum)

Propůjčená vyznamenání (název, rok, číslo matřiky)

.....

5. Údaje o žadateli, žádá-li jiná osoba než účastník národního boje na osvobození osobně (pozůstalí nebo jiné osoby):

Jméno a příjmení rož.
nar. v okr.
stát národnost rodné číslo

6. Podrobné vylíčení účasti na národním boji za osvobození:

Uveďte životopis účastníka národního boje za osvobození v době nesvobody a popište **velmi podrobně a konkrétně** účast na národním boji za osvobození. Nepostačuje-li vyhrazené místo, pište na volné listy, které vložte do žádosti.

Základní znaky odbojové činnosti popište současně v příslušných oddílech (A, B, C, D, E, F, G, H, CH) Přílohy žádosti.

7. Prohlášení o státoobčanském chování

Vyplní účastník národního boje za osvobození osobně.

Při vědomí, že uvádění nebo potvrzování nepravdivých okolností v řízení o vydání osvědčení je postihováno podle příslušných ustanovení českého právního řádu, prohlašuji,

že v době nesvobody, tj. od 15. 3. 1939 do 5. 5. 1945, jsem:

Nevhodné škrtněte a rozveďte pak v zarámované části.

a) nekonal službu v nepřátelské armádě, nezúčastnil se jinak nepřátelského válečného podnikání proti spojencům, vyjímajíc službu v armádě tzv. Slovenského státu do 29. srpna 1944;

b) nebyl na vedoucím místě Národní odborové ústředny zaměstnanecké, Ústředí veřejných zaměstnanců, Svazu zemědělství a lesnictví nebo Hlinkovy slovenské ľudové strany, leč že jsem využíval tohoto místa k činnosti zvláště významné v národním boji za osvobození;

nebyl dobrovolně členem Svazu pro spolupráci s Němci, Českého svazu válečníků, Rodobrany, Vlajky, České ligy proti bolševismu, Německo-české společnosti, Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, Hlinkovy gardy, Německo-slovenské společnosti, Hlinkovy mládeže nebo jiných fašistických organizací podobné povahy, jejichž účelem bylo šířit nacistickou ideologii a udržovat mocenské postavení Němců a Maďarů;

c) nebyl okupanty nebo jejich pomahači pověřen vedoucím místem ve veřejných službách, leč že jsem využíval tohoto místa k činnosti zvláště významné v národním boji za osvobození, nebo šlo o funkce zastávané v armádě tzv. Slovenského státu do 29. srpna 1944;

d) nezaujímal vedoucí místo ve válečném průmyslu, pracujícím pro německou nebo maďarskou armádu, nebo jsem neprováděl opevňovací práce pro Němce nebo Maďary, nebo jsem se neobohatil v souvislosti s poměry v době nesvobody;

e) přímo nebo nepřímo, i když jsem nebyl členem některé organizace uvedené pod písm. b), nevyvinul jakoukoli činnost proti Slovenskému národnímu povstání, nebo o své újmě činy nebo slovy nepodporoval nebo neobhajoval režim nacistů, fašistů, zrádců a kolaborantů, nebo jsem se neprojevil jako osoba protidemokratická nebo protilidová nebo státně nebo národně nespolehlivá;

f) nebyl německé nebo maďarské národnosti, leč že jsem se nikdy neprovinil proti národu českému a slovenskému nebo proti samostatnosti republiky Československé a zúčastnil jsem se dobrovolně národního boje za osvobození, způsobem uvedeným v § 1 odst. 1 č. 1 písm. a), d), e) a g).

Jednal jsem sice způsobem uvedeným ad a), b), c), d), e), f), to jest
avšak omlouvám své jednání takto:
.....
.....
.....
.....

Prohlášení o státoobčanském chování zesnulého účastníka národního boje za osvobození

Vyplní žadatel, který není účastníkem národního boje za osvobození.

Při vědomí, že uvádění nebo potvrzování nepravdivých okolností v řízení o vydání osvědčení je postihováno podle příslušných ustanovení českého právního řádu,

prohlašuji,

že zesnulý účastník národního boje za osvobození nejednal způsobem uvedeným výše ad a), b), c), d), e), f).

Zesnulý účastník odboje jednal sice způsobem uvedeným ad a), b), c), d), e), f),

to jest.....,

avšak omlouvám jeho jednání takto:

.....

.....

.....

8. Při vědomí, že uvádění nebo potvrzování nepravdivých okolností je postihováno podle příslušných ustanovení českého právního řádu, prohlašuji, že všechny údaje v žádosti a jejích přílohách jsou pravdivé, a na důkaz toho připojuji svůj podpis:

V dne

.....

podpis žadatele

Příloha žádosti

A – ČESKOSLOVENSKÁ ZAHRANIČNÍ ARMÁDA

Překročil čs. hranice dne kde
Podal přihlášku do čs. zahr. armády písemně-ústně kdy kde
Vstoupil do čs. zahr. armády kdy kde
Kde a kdy se zúčastnil bojů v polních útvech
Konal službu jako letec od do
Jako parašutista vysazen v týlu nepřítele dne
V souvislosti s výkonem služby padl dne zemřel dne stal se
nezvěstným dne
Byl těžce raněn dne stal se % invalidou
Byl zajat kde od do
Vojenskou službu ukončil dne proč

B – SPOJENECKÁ ARMÁDA

Překročil čs. hranice dne kde
Sloužil ve spojenecké armádě
od do u jednotky
Kdy a kde se zúčastnil bojů v polních útvech
Konal službu jako letec od do
Jako parašutista vysazen v týlu nepřítele dne
V souvislosti s výkonem služby padl dne zemřel dne stal se
nezvěstným dne
Byl těžce raněn dne stal se % invalidou
Byl zajat kde od do
Vojenskou službu ukončil dne proč

C – PŘISLUŠNÍK 1. čs. armády na Slovensku

Nastoupil činnou službu v 1. čs. armádě na Slovensku dne
kde a konal ji kde
do kdy
Po částečném potlačení SNP pokračoval v boji (jak, kde, od kdy, do kdy, název partyzánské jednotky)

Po částečném potlačení SNP nepokračoval v boji, až do osvobození zdržoval se v
od do

Po částečném potlačení SNP pokračoval jinak v činném odporu (jak, kde, od kdy, do kdy)

V souvislosti s výkonem služby v 1. čs. armádě na Slovensku – s odbojovou činností po částečném
potlačení SNP – přišel o život dne byl zraněn – onemocněl dne
..... a po zranění (onemocnění) nemohl pokračovat v odbojové činnosti do
..... pokračoval po vyléčení v činném odporu jak
..... od do
kde

nepokračoval po vyléčení v odbojové činnosti od do
..... kde

Upadl za bojů do zajetí v prostoru dne
v zajetí byl kde do kdy

V době přechodu fronty dne bydlel – zdržoval se
v okres

K prvnímu čs. armádnímu sboru v SSSR nastoupil činnou službu dne v
a zúčastnil se bojů jako kde
kdy činnou službu ukončil dne

Po zranění (onemocnění) byl léčen od do a neschopen výkonu zaměstnání od
..... do Zemřel dne

Poznámka: V životopise popište podrobně svou odbojovou činnost po částečném potlačení SNP.

D – ČS. PARTYZÁN

Partyzánskou službu konal v jednotce

Kde od do
 zúčastnil se bojových a destrukčních akcí kdy a s jakým výsledkem

V souvislosti s partyzánskou činností padl kdy, kde
 přišel o život – zemřel kdy, kde, za jakých okolností

byl raněn kdy, kde, za jakých okolností a o jaké zranění šlo

onemocněl, kdy, kde, za jakých okolností a o jaké zranění šlo

léčen od – do, kde, kam po léčení odešel

Za jakých okolností se dostal do zajetí

Byl zajat, kdy, kde a za jakých okolností a kde byl v zajetí držen

Vězněn od do, kde a za jakých okolností propuštěn

Je vlastníkem partyzánského dekretu podle zákona číslo 34/1946 Sb. čj.:
 jako partyzán Je vlastníkem dekretu „Dík a uznání“, čj.:
 S přiznanou dobou od do uvedeno v rozhodnutí
 o přiznání charakteru pomocníka partyzánů.

E – DOMÁCÍ A ZAHRANIČNÍ HNUTÍ

a) Domácí hnutí:

Zúčastnil se domácího hnutí a byl zapojen aktivně na odbojovou organizaci (název)

kde od do

Příkazy k odbojové činnosti dostával od:

V čem pozůstávala Vaše vlastní odbojová činnost:

Uvedené skutečnosti prokázány příslušnými doklady:

V souvislosti s odbojovou činností – byl raněn (kdy) padl (kdy)
 zemřel (kdy) onemocněl (kdy) Doba nutného léčení
 trvala od do

Doklady:

V souvislosti s odbojovou činností byl vězněn od do od

b) SLOVENSKÉ NÁRODNÍ POVSTÁNÍ:

Zúčastnil se SNP od do
 jakým způsobem

Činnost po 29. říjnu 1944:

V souvislosti s odbojovou činností – byl raněn (kdy) padl (kdy)
 zemřel (kdy) byl zajat (kdy) onemocněl (kdy)
 Doba nutného léčení trvala od do

Doklady:

c) ZAHRANIČNÍ HNUTÍ:

Zúčastnil se zahraničního hnutí – kde (místo a stát)

v době od do v které organizaci (název)

Opustil území ČSR dne důvod

zdržoval se postupně v místech

zaměstnán kde:

Charakter vlastní činnosti:

Doklady:

V přímé souvislosti s účastí na zahraničním hnutí – byl raněn (kdy)

..... padl (kdy) onemocněl (kdy)

Doba nutného léčení trvala od do

Doklady:

F – POVSTÁNÍ ČESKÉHO LIDU 1945

Vyplní pouze v případě, že účastník Květnového povstání byl za bojů těžce raněn nebo padl.

V květnu 1945 se zúčastnil povstání od do kde

ve skupině

V souvislosti s účastí na povstání:

- padl – kdy, kde a za jakých okolností

- byl těžce raněn – kdy, kde a za jakých okolností, povaha zranění

- utrpěl těžkou poruchu na zdraví – kdy, kde, za jakých okolností, poruchy zdraví

Uvedené skutečnosti prokázány příloženými doklady:

G – ČS. POLITICKÝ VĚZEŇ:

Zatčen kdy: kde

kým

vyšetřovací vazba – kde

od do věznění – kde

od do od do

Důvod zatčení:

odsouzen – kdy kde

k jakému trestu

důvod odsouzení

- ve vězení (KT) zemřel – byl popraven dne

- z vězení (KT) propuštěn – dne

uprchnul dne osvobozen dne

kde kým

Byl vězněn po dobu kratší než tři měsíce (jen dní)

zemřel však následkem zranění dne kde

příčina smrti byl popraven dne

kde

utrpěl újmu na zdraví nebo na těle vážnějšího rázu (povaha újmy, trvalé následky)

V souvislosti s vězněním se stal nezvěstným dnem prohlášen za mrtvého dne

onemocněl kdy kde

Doba nutného léčení po propuštění-osvobození trvala od do

Uvedené skutečnosti prokázány příloženými doklady

H – ČS. DOBROVOLNÍK VE ŠPANĚLSKU

Podal přihlášku do vojenských jednotek ve Španělsku
 Překročil čs. hranice dne kde
 konal službu v jednotce od do
 V souvislosti se službou padl, byl raněn, stal se nezvěstným dnem

 kde onemocněl a léčen od do
 Byl internován v
 od do propuštěn (kdy) uprchl (kdy)
 a kde se zdržoval

 Uvedené skutečnosti prokázány příslušnými doklady

Ch – STRÁŽ OBRANY STÁTU 1938-39

Vyplní se pouze v případě, že osoba byla v boji raněna, nebo v souvislosti se službou v SOS vězněna nebo onemocněla.

Byl příslušníkem Stráže obrany státu v roce 1938-39 od do
 Službu konal
 V souvislosti se službou v SOS:
 - padl kdy kde
 za jakých okolností
 - utrpěl újmu na svobodě, kdy kde
 za jakých okolností
 - utrpěl újmu na zdraví, kdy kde
 povaha újmy na zdraví
 - Uvedené skutečnosti prokázány příslušnými doklady

POUČENÍ

1. Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb. (dále jen „zákon“) vydává Ministerstvo obrany na žádost oprávněné osoby.
2. Žadosti se podávají na jednotném tiskopisu a zasílají se na adresu: Ministerstvo obrany, Odbor mimorezortní spolupráce, oddělení vydávání osvědčení, náměstí Svobody 471, 160 01 Praha 6.
3. Nejde-li o zmocněnce, jiná osoba než účastník národního boje za osvobození může o vydání osvědčení podle § 8 zákona žádat jen tehdy, pokud účastník národního boje za osvobození nežije.
4. Žadatel je povinen tiskopis žádosti vyplnit pečlivě, čitelně a podrobně psacím strojem nebo hůlkovým písmem. Žadatel, který se zúčastnil národního boje za osvobození několika způsoby, vyplní všechny příslušné oddíly tiskopisu. Začátek a konec doby účasti na národním boji za osvobození je povinností určit uvedením přesného a úplného data příslušného dne.
5. Osoby, které o vydání osvědčení žádají z důvodu ukrývání před nacistickou perzekucí, uvedou v rubrice 3. žádosti, že se na národním boji za osvobození účastnily jako československý politický vězeň.
6. Žadatel, který v řízení o vydání osvědčení nemůže nebo nechce jednat s oddělením vydávání osvědčení Odboru mimorezortní spolupráce Ministerstva obrany osobně, může být zastoupen zmocněncem. Za tím účelem musí být uvedenému oddělení předloženo v písemné podobě příslušné zmocnění, případně plná moc může být prohlášena do protokolu.
7. Žadatel je povinen prokázat všechny zákonem stanovené znaky příslušného druhu účasti na národním boji za osvobození (§ 1 odst. 1 a 2 a § 2 zákona), skutečnosti rozhodné pro stanovení začátku a konce doby

strávené ve vlastnosti účastníka národního boje za osvobození (§ 15 zákona) i neexistenci překážek, které brání nabytí vlastnosti účastníka národního boje za osvobození (§ 1 odst. 3 zákona). Neprokáže-li žadatel splnění zákonem stanovených podmínek, nelze mu osvědčení vydat.

8. K prokazování tvrzených skutečností je možné použít všech prostředků, jimiž lze zjistit a objasnit skutečný stav věci a které jsou v souladu s právními předpisy. Důkazy jsou zejména výslechy svědků, různé listiny a znalecké posudky.
9. Oddělení vydávání osvědčení hodnotí důkazy podle své úvahy, a to každý důkaz jednotlivě a všechny důkazy v jejich vzájemné souvislosti.
10. Kdo sebe nebo jiného vědomě neprávem vydává za některou z osob, uvedených v § 1 odst. 1 č. 1 písm. a) až c), e) až g), č. 2 nebo v odst. 2 téhož paragrafu, bude postižen podle příslušných ustanovení českého právního řádu. Stejně bude postižen, kdo v podáních (žádostech, jejich přílohách, návrzích, oznámeních a jiných sděleních) nebo v zápisech během řízení o vydání osvědčení podle § 8 vědomě uvede nebo potvrdí nepravdivé okolnosti.
11. V řízení o vydání osvědčení se přiměřeně použijí ustanovení o základních pravidlech správního řízení. Rozhodnutí oddělení vydávání osvědčení musí vycházet ze spolehlivě zjištěného stavu věci.
12. Řízení o vydání osvědčení je obvykle záležitostí mimořádně náročnou a dlouhodobou. V jeho průběhu je nezbytné zjišťovat a prokazovat historické skutečnosti. Bez odpovídající součinnosti žadatele o vydání osvědčení při opatřování nezbytných důkazů zpravidla nelze pro řízení významné skutečnosti prokázat a osvědčení vydat.
13. Záležitosti související se žádostmi o vydání osvědčení lze s pracovníky oddělení vydávání osvědčení projednat osobně každý den, nejlépe ve středu, od 8.00 hod. do 12.00 hod. a od 12.30 hod. do 15.30 hod. na adrese: Ministerstvo obrany, Sobotecká 9, Praha 10.
14. Ministerstvo obrany neposkytuje jednorázové peněžní částky podle zákonů č. 217/1994 Sb., č. 39/2000 Sb. a č. 261/2001 Sb. O nárocích ohledně těchto jednorázových peněžních částek, o jejich výši a výplatě rozhodují orgány České správy sociálního zabezpečení, jejíž sídlo je na adrese: Česká správa sociálního zabezpečení, Křížová 25, 225 08 Praha 5 – Smíchov.

MF DNES - 20. července 2001

Tvrdík se omluvil obětem nacismu

Praha (ok) - Nečekaný obrat nastal včera v postoji ministerstva obrany v kauze odškodnění lidí, kteří se ukrývali před nacisty nebo byli nuceně nasazeni v pracovních táborech na území Slovenského státu či v Maďarsku.

"Všechny případy jsme přehodnotili, a rozhodli jsme se vyjít těmto lidem vstříc. Ty, kteří se skrývali před nacisty nebo vykonávali otrocké práce na území Slovenského státu a v Maďarsku, odškodníme. Rád bych se všem, jimž ministerstvo obrany odškodnění zamítlo, omluvil," řekl ministr obrany Jaroslav Tvrdík.

Ministerstvo obrany většině z asi osmdesátky postižených odmítalo až dosud přiznat status československého politického vězně podle zákona z roku 1946, na který jsou vázána odškodnění podle jiných zákonů. Argumentovalo tím, že

zákon tyto lidi přímo nezmiňuje.

Ke změně postoje donutila ministerstvo obrany až expertiza Ústavu státu a práva, kterou mu vláda nařídila zadat. Z ní mimo jiné vyplývá, že se ministerští úředníci chovali při posuzování žádostí o odškodnění vůči těmto obětem nacismu přezíravě. "To bylo způsobeno jiným výkladem zákona, prostě jsme se na to dosud dívali trochu jinak než většina z postižených," hájí své podřízené šéf sekce personální a sociální politiky ministerstva obrany Vladimír Tetur.

Lidé, kterým nebyl přiznán status československého politického vězně podle zákona z roku 1946, si nyní mohou podat žádost o přezkoumání svého případu k Vojenskému úřadu pro veterány válek a odboje, který sídlí na náměstí Svobody 471, v Praze 6.

Příloha č. 3 - Ilustrace mobilní dezinfekční stanice

